

Willem de Prater

*Karel de Wijkerslooth de Weerdesteyn en
collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog*

Tijn Sinke

Eindwerkstuk

Onderzoeksseminar III: Biografisch Project

Docent: Geraldien von Frijtag Drabbe Kunzel

Studentnummer: 3488764

Datum: 13-06-2013

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1 De roep om vernieuwing	7
2 De van Hogendorp van 1940 staat op	16
3 Radicalisering en teleurstelling binnen de NSB	28
4 Mea culpa	37
Conclusie	44
Noten	48
Bibliografie	53

Illustratie op voorblad:

Karel de Wijkerslooth de Weerdesteyn,

<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=urn:gvn:KDC01:TF2A10758&role=image&size=medium> (bezocht: 09-06-2013)

Inleiding

Onder het kopje ‘een pathologisch geval’ besteedt Lou de Jong in deel 4 van zijn monumentale werk over Nederland in de Tweede Wereldoorlog één bladzijde aan een ‘geestelijk-gestoorde ex-burgemeester’.¹ De man in kwestie is Karel baron de Wijkerslooth de Weerdesteyn. Deze adellijke katholiek was van februari tot juli 1940 burgemeester van Hilversum. Volgens de Jong had hij zich rond de Duitse inval in mei ‘flink gedragen’.² In juli stapte hij echter op omdat hij meende dat Nederland hem nodig had als toekomstig politiek leider. Het aantal reacties op zijn beweging *Nationale Eenheid* stelde echter teleur; eind 1940 gooide De Wijkerslooth de handdoek in de ring en trad toe tot de NSB. De Wijkerslooth komt in het beknopte stuk dat de Jong aan hem wijdt over als een nogal tragisch, aan grootheidswaanzin lijdend figuur. Dit beeld wordt bevestigd door het psychiatrische rapport dat op instigatie van de Bijzondere Rechtspleging na de oorlog werd opgesteld. De Wijkerslooth stond terecht voor steun aan de vijand, want hij was lid geweest van de NSB, had blijk gegeven van nationaal-socialistische gezindheid én had in het Nederlandse Legioen aan het oostfront gevochten. De rechtbank besloot Karel vrij te spreken, omdat in het psychiatrische rapport werd gesteld dat de verdachte leed aan een manische depressie, die zich tijdens zijn burgemeesterschap in alle hevigheid openbaarde en zijn gedrag in de daaropvolgende jaren nog zou kleuren. Deze toestand maakte De Wijkerslooth ontoerekeningsvatbaar: volgens de uitspraak van de rechter kon hij de gevolgen, draagwijdte en betekenis van zijn daden niet overzien.

Deze studie heeft een biografisch karakter, maar ik heb ervoor gekozen om geen volledige levensbeschrijving te geven. Mijn onderzoek richt zich exclusief op het gedrag van De Wijkerslooth tijdens de oorlog en de daarvoor relevante gebeurtenissen vóór de oorlog. Ten eerste biedt deze periode in zijn leven al zoveel interessante stof dat men er met gemak een studie mee kan vullen. Ten tweede zijn er weinig bronnen voorhanden die ons wat kunnen vertellen over De Wijkerslooths jeugd en naoorlogse leven. Daarentegen is er redelijk veel archiefmateriaal beschikbaar met betrekking tot zijn gedrag tijdens de bezetting. Ik heb veel gehad aan zijn strafdossier, te vinden in het CABR. Dit dossier omvat zowel stukken over de voortgang van de rechtszaak tegen De Wijkerslooth, als bewijsmateriaal ter ondersteuning van de aanklacht: getuigenverklaringen, persoonlijke correspondentie, lidmaatschapsbewijzen en politieke geschriften. Hoewel dit dossier naar een doel toe is samengesteld, namelijk het bewijzen van De Wijkerslooths schuld, blijft er nog genoeg ruimte voor discussie over: het

laat meerdere kanten van dezelfde persoon zien. Ook het dossier over De Wijkerslooth in het Gooi-en Vechtstreekarchief, met materiaal uit De Wijkerslooths opmerkelijke periode als burgemeester, heeft mij erg geholpen. Tevens heb ik archiefstukken gebruikt uit het NIOD en het Utrechts Archief. De Wijkerslooth blijkt in een korte periode vrij veel politieke stukken te hebben geschreven, waardoor we het karakter en de ontwikkeling van zijn ideologie goed kunnen analyseren.

Ten derde beoog ik met deze studie bij te dragen aan het bredere onderzoek naar collaboratie tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is onmogelijk om vanuit een studie naar één persoon algemene conclusies te trekken, maar ik hoop met deze casus mee te werken aan een beter begrip van de ‘foute’ Nederlander. Geen historicus heeft tot nu toe zo een invloed op het beeld van deze ‘foute’ Nederlander gehad als Lou de Jong: zijn veertiendelige reeks geldt nog altijd als hét standaardwerk over Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Er is in de afgelopen decennia echter kritiek ontstaan op de toonzetting van ‘goed’ en ‘fout’ die in alle delen voortdurend terugkomt. Volgens De Jong moesten alle Nederlanders positie kiezen op de schaal lopend van collaboratie met de Duitsers naar verzet tegen de Duitsers. Het meest geïnspireerde tegengeluid kwam een aantal jaren geleden van Chris van der Heijden. In *Grijs Verleden* zette hij de stelling uiteen dat de meeste Nederlanders niet goed of fout waren, noch zwart, noch wit, maar ‘grijs’. Op de laatste pagina van dit boek blijkt dat dit alles te maken heeft met van der Heijdens beeld van de mens zelf:

‘Hij moddert langzaam door in een overzichtelijk tussengebied om soms, opeens, te ontdekken dat hij in een landschap is beland met nog slechts één kleur. Daaruit ontsnappen is vervolgens zo goed als onmogelijk’.³

Van der Heijden heeft een positieve bijdrage geleverd door een belangrijke discussie aan te zwengelen, maar zijn werk is wellicht iets te polemisch om als wetenschappelijk analysemodel over te nemen.

Twee decennia eerder uitte Hans Blom vergelijkbare kritiek op De Jong, die echter door Bloms kenmerkende nuance bruikbaar blijkt. Blom meent dat serieuze historische wetenschap voorbij moet gaan aan moraliserende termen als ‘goed’ en ‘fout’.⁴ Het is veel relevanter om te kijken naar de omstandigheden waarin mensen en groepen besloten om met de bezetter samen te werken, danwel haar te bestrijden. Dit heeft volgens Blom alles te maken met de verschillende fases in de oorlog. In de eerste fase (1940-41) was afwachten en de bezetter tegemoet komen een houding die weerklank vond onder een groot deel van de elite en de bevolking. Blom gebruikt hiervoor de term ‘accommodatie’: het perspectief van collaboratie en verzet is volgens hem zeker voor deze eerste fase onbruikbaar.⁵ In hoofdstuk

twee vergelijk ik, Bloms definitie volgend, de houding van De Wijkerslooth tegenover de bezetter in de eerste oorlogsmaanden met het accommoderende gedrag van bestuurders en elites in het algemeen, en ga ik na waar zijn persoonlijke kantelpunt precies vandaan kwam. Pas in volgende fases, toen de bezettingspolitiek steeds harder werd en het politieke middenalternatief wegviel, kunnen we zien dat mensen scherpere keuzes begonnen te maken. De keuze van De Wijkerslooth ging uit naar de NSB en de *Waffen-SS*. Hoofdstuk drie gaat in op de vraag hoe De Wijkerslooth zich tot de NSB en de ontwikkeling van deze organisatie tijdens de bezetting verhiel.

Ik ben het eens met Blom dat het perspectief van collaboratie en verzet een genuanceerde, wetenschappelijke benadering kan beperken, maar men ontkomt niet helemaal aan het gebruik van deze termen. In deze studie wordt ‘collaboratie’ als paraplueterm voor ‘samenwerken met de vijand’ gebruikt. Collaboreren kon op vele verschillende manieren, in verschillende gradaties. In dit onderzoek volg ik het model van de Zwitserse historicus Werner Rings, die het in vier grove typen verdeelt.⁶ Ik plaats mijzelf met deze studie in de traditie van de analytische benadering van Blom (en later Peter Romijn). Ik gebruik evenwel ook onderzoek, zoals van Rings, dat zich weliswaar door het perspectief van collaboratie versus verzet laat leiden, maar hierin wel de historische context zwaar laat meewegen.

Dit onderzoek houdt niet alleen rekening met de omstandigheden rondom collaboratie. Het heeft ook ten doel de bezettingsperiode niet als een strak begrensd (mei 1940-mei 1945) tijdvak te beschouwen, maar juist te focussen op de transitie van onafhankelijke democratie naar autocratische bezetting en weer terug. Blom benadrukte al de noodzaak van zo een benadering in zijn beroemde oratierede over de stand van de geschiedschrijving van de oorlog.⁷ De boodschap die De Wijkerslooth als voorman van de beweging *Nationale Eenheid* uitdroeg was er één van vernieuwing en nationale eenheid. Deze thema’s waren al vóór de bezetting gemeengoed geworden onder een deel van de Nederlandse elite. De studie van A.A. de Jonge naar anti-democratische denkbeelden in het Interbellum staat vol met types die ontevreden waren met de toenmalige ordening van Nederland.⁸ Hier zaten nationaalsocialisten tussen, maar ook katholieken, rechtsreactionairen en anderen die Nederland wilden vernieuwen, maar niet op wilden gaan in een Groot-Duits rijk. Waar de Jonge de nadruk legt op de anti-democratische ideeën van de critici, richt een recenter werk van Wichert Ten Have zich op de breedgedragen roep om ‘vernieuwing’, waardoor hij beter dan de Jonge in staat is om de overeenkomsten tussen vele verschillende denkers te vinden.⁹ Hoofdstuk één richt zich op deze roep om vernieuwing. Ik onderzoek in dit hoofdstuk hoe de plannen van De Wijkerslooth zich verhiel tot de vooroorlogse vernieuwingsideeën. De meesten van deze

‘vernieuwers’ predikten een accommoderende houding tegenover de bezetter in de eerste oorlogsmaanden. De dynamiek van de overgang naar een bezettingsregime en de positie van De Wijkerslooth en andere ‘vernieuwers’ daarin komt terug in hoofdstuk twee. Na de oorlog stond De Wijkerslooth voor de Bijzondere Rechtspleging, net zoals tienduizenden andere ‘foute’ Nederlanders, terecht voor steun aan de vijand. Gedrag dat tijdens de bezettingsperiode werd beloond en door de gezaghebbende autoriteiten werd aangemoedigd, werd na de bevrijding plots als ‘landverraderlijk’ gezien en als strafbaar behandeld. De Wijkerslooth werd echter, op basis van een psychiatrisch rapport, vrijgesproken. Waarom de baron onder een straf uitkwam, en hoe dit past in het algemene beeld van de Rechtspleging, zet ik uiteen in hoofdstuk vier.

Door me te richten op ten eerste de context rond collaboratie en de verschillende vormen daarvan en ten tweede op de transitieperiodes aan het begin en einde van de bezetting wil ik erachter komen of Karel baron de Wijkerslooth de Weerdesteyn een ‘typisch’ geval van collaboratie was of dat zijn leven door zijn psychische gesteldheid op zichzelf moet worden gezien. Een dieper inzicht in het gedrag van De Jongs ‘pathologische geval’ kan wellicht een heel klein schakeltje vormen in het belangrijke onderzoek naar collaboratie door Nederlanders in de bezettingsperiode.

1 De roep om vernieuwing

Karel baron de Wijkerslooth de Weerdesteyn werd op 25 juli 1901 geboren te Utrecht. Hij stamde uit een katholiek, adellijk geslacht, waarvan veel telgen op belangrijke posten in het Nederlandse bestuur terecht zijn gekomen. Hij was direct verwant aan Willem van Oranje; al drukte zijn vader hem op het hard niet over deze afstamming te spreken.¹⁰ Karel groeide op als oudste in een gezin van negen kinderen. Zijn in België geboren vader, Jean baron de Wijkerslooth de Weerdesteyn, was lid van de Tweede Kamer voor de RKSP, waarna hij toetrad tot de Raad van State. Volgens het psychiatrische rapport dat na de oorlog over Karel werd opgesteld was zijn vader een ‘heerszuchtig, moeilijk en prikkelbaar mens, die door buitengewoon autoritair optreden een pijnlijke druk op zijn gezin legde.’¹¹ De Wijkerslooth meldde zelf dat hij van jongs af aan een zeer nerveuze aanleg had, waaraan de opvoeding van zijn vader vermoedelijk niet veel goeds heeft bijgedragen.¹² Hij blijkt niet de enige met psychische klachten in zijn familie te zijn geweest: zijn grootvader was een ongeremde, aan stemmingswisselingen lijdende persoonlijkheid, die zijn geld er snel doorheen joeg, en zijn vader stierf in 1936 als een tobberige, depressieve patiënt in een psychiatrische inrichting.¹³ Zijn moeder, Judith baronesse van Wijnbergen, was daarentegen een ‘prettige en intelligente vrouw, die in het gezin fleur wist te brengen.’ De Wijkerslooth was dan ook zeer aan haar gehecht.¹⁴

Karel doorliep zijn lagere school in Utrecht, en studeerde rechten aan de Rijksuniversiteit Leiden van eind 1919 tot begin 1925. Zijn studie verliep vlotjes: in januari 1921 deed hij zijn candidaatsexamen, in juni 1923 zijn doctoraalexamen en in januari 1925 promoveerde hij op ‘Bekrachtiging van rechtshandelingen.’¹⁵ De Wijkerslooth woonde tijdens zijn studie in Leiden en was lid van de rooms-katholieke studentenvereniging Augustinus. Deze oudste katholieke studentenvereniging van Nederland (opgericht door de latere voormannen van de RKSP, Aalberse en Ruys de Beerenbrouck) was er vooral voor het confessionele, als tegenhanger van het corps dat er meer voor de gezelligheid was. Men wisselde er van gedachten uit over het katholicisme en de samenleving, onder andere bij debatclubs zoals Makker III, waarvan De Wijkerslooth in 1921 en 1922 de voorzitter was.¹⁶ Daarnaast was hij in 1922 ab-actis II (secretaris) in het bestuur van de vereniging.

Vanaf 1924 was De Wijkerslooth gevestigd als advocaat en procureur te Utrecht, in welke functie hij zich vooral met landbouwwrecht bezighield. Tevens was hij vanaf 1927 lid van de Provinciale Staten van Utrecht en plaatsvervangend kantonrechter. Daar bovenop bekleedde hij bestuursfuncties bij talloze landbouwcoöperaties, was voorzitter van de vereniging ‘katholiek Utrecht’ en nam actief deel aan het sociale Utrechtse leven. In het

psychiatrische rapport wordt melding gemaakt van een periode in 1931 van overspannenheid en ‘verminderden critischen zin’, dat gepaard ging met verwaarlozing van de dagelijkse plichten en overmatige kooplust: in twee maanden maakte hij al zijn geld op aan een dure auto, de aanleg van een bibliotheek, grammofoonplaten en buitenlandse reizen.¹⁷ Naar eigen zeggen had hij in 1919 ook al een overspannen periode meegemaakt.¹⁸ Ondertussen was De Wijkerslooth ook als vrijwilliger in dienst van het Nederlandse leger. Hij genoot zijn opleiding in de zomer van 1921, waarna hij bijna elk jaar voor een periode van 5 dagen tot ¾ maand terugkwam, zich opwerkend tot reserve-kapitein. Op 25 augustus 1939 werd De Wijkerslooth gemobiliseerd in het kader van de dreigende oorlog.¹⁹ Toen hij een paar maanden later werd benoemd tot burgemeester van Hilversum sprak hij met weemoed over de kameraadschap die hij in die korte tijd had gekend en de moeite die hij had ‘om zijn wapen vaarwel te zeggen.’²⁰

Voordat we de aandacht richten op de meest turbulente periode uit De Wijkerslooths leven, moeten we eerst de algemene politieke en maatschappelijke achtergronden uiteenzetten die hem hebben beïnvloed. De periode van het Interbellum waarin De Wijkerslooth studeerde en carrière maakte was er voor Nederland niet één van grote omwentelingen en incidenten. Integendeel, men liet zich voorstaan op de orde en rust die de Nederlandse samenleving karakteriseerden. Het land was neutraal gebleven in de Eerste Wereldoorlog, en probeerde haar neutraliteitspolitiek te handhaven te midden van de snelle politieke ontwikkelingen in het buitenland. De communisten speelden nauwelijks een rol van betekenis, waardoor een revolutie niet aan de orde was. Hans Blom spreekt van een ‘burgerlijk-verzuilde maatschappij’.²¹ Verzuild, omdat het maatschappelijk leven zich grofweg voltrok in vier gescheiden gebieden (protestants, katholiek, socialistisch en liberaal, ‘de zuil tegen wil en dank’). De politieke krachtsverhoudingen weerspiegelden deze verdeling. Elke zuil had zijn eigen partij, en de kiesgerechtigde stemde over het algemeen op de partij van de zuil waarin hij zich bewoog. Dit betekende dat geen van de partijen een meerderheid bezat, waardoor de leiders van de partijen moesten samenwerken. Hierdoor kreeg de politiek een ‘ongestoord-elitair karakter’²²: een kleine groep partijleiders maakte achter de schermen de dienst uit, terwijl ze konden vertrouwen op de kritiekloze steun van het parlement en haar achterban. Deze elites konden zich verenigen in de principes van de Nederlandse samenleving, die Blom ‘burgerlijk’ noemt: kapitalisme, parlementaire democratie, orde en gezag, Oranje en fatsoen.²³ Hendrikus Colijn, premier in de periodes 1925-1926 en 1933-1939 was de man die deze principes personifieerde. ‘Rust’ was het begrip waarmee de anti-revolutionaire voorman de

Nederlanders voor zich won.²⁴ ‘Rust’ was voor de elites essentieel in een tijd waarin het leven voor de gewone Nederlander allesbehalve makkelijk was. De economische depressie had het land niet overgeslagen. Dit is niet de plek om in te gaan op de oorzaken van de crisis, maar de belangrijkste gevolgen waren een flinke daling van het inkomstenpeil en massale werkloosheid. De overheid greep maar mondjesmaat in in de economie, zich baserend op de liberale overtuiging dat alleen de vrije markt weer voor een oplevende conjunctuur zou kunnen zorgen. De zware economische omstandigheden leidden op enkele uitzonderingen na niet tot sociale onrust. Naarmate duidelijk werd dat de depressie langer aanhield, overheerste een gevoel van berusting en apathie: het traditionele Nederlandse bestel wist zich te handhaven.²⁵

De ogenschijnlijke stabiliteit betekende echter niet dat er helemaal geen kritiek op het bestel bestond. Integendeel, een gerichte blik op de intellectuele uitingen in de jaren dertig leert ons dat er over het gehele politieke spectrum mensen waren die in meer of mindere mate ontevreden waren met de opbouw van de Nederlandse staat en samenleving. Volgens A.A. de Jonge werd de democratie in het Interbellum in het defensief gedrongen. De Jonge onderscheidt een ‘grote’ en ‘kleine crisis’ van de democratie: de eerste tast de ideële grondslagen waarop de democratie rust aan, terwijl de tweede zich richt op het achterblijven van de staatsinstellingen bij maatschappelijke veranderingen.²⁶ De grote crisis, die zich uitte in het ondergraven van het negentiende-eeuwse vooruitgangsgeloof en de gedachten van vrijheid en gelijkheid van de mens, speelde in Nederland wel op, maar in mindere mate dan in andere Westerse landen.²⁷ De kleine crisis manifesteerde zich heviger. Met de invoering van het algemene kiesrecht in 1917 en vrouwenkiesrecht twee jaar later leek het democratiseringsproces voltooid. Het partijstelsel bleef echter ongewijzigd. Ondanks dat met het oplossen van de schoolstrijd in 1917 een belangrijk deel van de ontstaansgrond van de confessionele partijen was verdwenen, bleef het ‘coalitiedenken’ intact: de confessionele partijen richtten zich op elkaar, terwijl er grote verschillen in opvattingen over nieuwe politieke problemen bestonden. Samenwerking met andere zuilen vermeed men. Zo bleef de ‘antithese’ tussen confessionelen en seculieren bestaan. Daarnaast groeide het aantal taken dat de staat op zich nam. Er werden echter geen nieuwe instellingen geschapen, waardoor het parlement overstelpt werd met werkzaamheden, wat de besluitvaardigheid vertraagde en de bureaucratie vergrootte. Ten derde hebben we al gezien dat de belangrijkste beslissingen door partijelites buiten het zicht van het parlement en de bevolking genomen werden.

Tezamen vormden deze problemen een voedingsbodem voor fundamentele kritiek op het Nederlandse bestel. Wat opvalt is dat kritische geluiden vanuit veel verschillende politieke hoeken te horen waren: er waren zowel ontevreden katholieken als protestanten, socialisten, fascisten, dichters en academici. Er zijn verschillende pogingen gedaan om deze critici onder één noemer te brengen. Met betrekking tot andere democratieën in de jaren dertig, zoals Frankrijk, wordt kritiek vaak met de ‘conservatieven’ verbonden. H.W. von der Dunk heeft echter overtuigend de problemen van deze term voor de Nederlandse situatie uiteengezet²⁸: de liberale en confessionele partijen wiens bestaan werd gedefinieerd door een strijd voor veranderingen (democratisering, danwel emancipatie van gelovigen) waren in de jaren dertig verworden tot hoeders van de bestaande orde en de nationale traditie. Vele critici beriepen zich daarentegen op conservatieve staats- en maatschappijopvattingen, maar wilden ook de status quo veranderen. Beide kampen waren dus in zekere zin progressief en conservatief tegelijk. De Jonge groepeert de ontevredenen onder het begrip ‘anti-democratisch’.²⁹ Hierdoor houd je echter alleen rekening met diegene die de democratie rigoureus overboord wilden gooien, en niet met de mensen die uiteindelijk toch geen alternatief zagen voor een vorm van democratie. In een studie naar de Nederlandse Unie bepleit Wichert Ten Have de term ‘vernieuwers’.³⁰ Dit lijkt mij een geschikter begrip: de drang naar vernieuwing, op wat voor manier dan ook, is dat wat alle kritische types verbond. Een nadeel van deze term is dat er nogal veel onder ‘vernieuwing’ kan vallen. Ik zal daarom drie onderdelen van een vernieuwde samenleving behandelen die de meeste vernieuwers onderschreven. Ten eerste hamerde men constant op het belang van ‘nationale eenheid’. Het partijstelsel had geleid tot onvruchtbare scheidslijnen in de Nederlandse bevolking en een krachteloze politiek. Juist in een tijd van internationale dreiging was het belangrijk om nationale waarden te hervinden en samen sterk te staan. Ten tweede bepleitte men een sterker uitvoerend gezag. De bureaucratische werking van de parlementaire democratie hinderde de leiders om krachtige besluiten te nemen die nodig waren om de crisis te bevechten en de Nederlandse internationale positie te versterken. Vaak werd dit sterkere gezag in verband gebracht met het huis van Oranje, al was men verdeeld over de precieze rol van het Koninklijk Huis. Ten derde hunkerde men als antwoord op het individualisme van de moderne maatschappij naar een meer gebonden, organische maatschappijvorm, waarin iedereen de plaats zou hebben die hem natuurlijk toe kwam (wat op gespannen voet stond met liberale normen van vrijheid en gelijkheid).³¹ ‘Corporatieve ordening’ was een term die vaak viel: hoewel niet iedereen hiermee hetzelfde bedoelde, was er een gemeenschappelijk streven om ordenende organen voor het sociaal-economische leven in te stellen, naast een reguliere volksvertegenwoordiging.³²

Ik zal nu enkele voorbeelden van ‘vernieuwers’ behandelen om aan te tonen dat de roep om vernieuwing over een breed politiek spectrum gevoeld werd. Daarnaast laten de voorbeelden zien dat de grens tussen vernieuwende democraten en rechts-autoritaire stromingen nogal poreus was.

Voor veel katholieken droeg de aanvaarding van de democratie een opportunistisch karakter. Juist de democratie had de katholieken immers de kans gegeven om voor hun belangen op te komen, culminerend in de pacificatie van 1917 toen de confessionelen de gelijkschakeling van het bijzonder met het openbaar onderwijs voor elkaar hadden gekregen. De katholieke emancipatie was in grote mate voltooid: de RKSP bleef over als een heterogene organisatie zonder duidelijke politieke basis. Anti-democratische opvattingen raakten niet tot het politieke programma van de RKSP, maar verscheidene katholieke denkers, die geen principiële voorstanders van de democratie waren, probeerden de ruimte te benutten om hun ideeën kenbaar te maken.³³ Het streven naar een corporatieve ordening paste in de rooms-katholieke traditie. Eén van de fanatiekste voorstanders van de corporatieve ordening was Carl Romme, na de oorlog dé voorman van de KVP. Romme propageerde een politiek invloedsgaan op grondslag van ‘natuurlijke gemeenschappen’.³⁴ Daarnaast pleitte hij voor een leidende rol van de koning, ook tegenover de volksvertegenwoordiging. Zulke ideeën vonden een enthousiast gehoor bij katholieken die tot nog radicalere maatregelen wilden overgaan. De letterkundige Gerald Knувelder bepleitte zo zeer een sterker gezag en corporatieve ordening dat hij de machtsovername van Hitler in 1933 toejuichte. Later kwam hij hierop terug, en concentreerde hij zich op de overbrugging van tegenstellingen tussen verschillende bevolkingsgroepen.³⁵ Wouter Lutkie meende dat de katholieken het Nederlandse volksleven moesten ‘bezielen van een christelijke geest’. Hiervoor zou men de fascistische leer moeten accepteren: het fascisme herstelde immers de orde, vrede en harmonie in het volk.³⁶

De ideeën van Romme doen denken aan de plannen van de protestant Frederik Carel Gerretson, hoogleraar in de geschiedenis van Nederlands-Indië. Hij begon zich in de jaren ’20 actief met politiek te bemoeien en richtte met een aantal anderen de beweging ‘Nationale Unie’ op, waarvan hij zich spoedig als woordvoerder ontpopte. Gerretson had moeite met het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging, waardoor de band tussen kiezers en gekozenen gebroken zou zijn. Het kiezerscorps moest bevrijd worden uit ‘de boeien van het tegenwoordige partijstelsel’, dat slechts ineffectieve pseudo-parlementaire coalitiekabinetten opleverde.³⁷ Er was een versterking van de regering, in de vorm van een ‘koninklijk kabinet’ nodig, en een reductie van het parlement nodig. Hoewel Gerretson enigszins autoritaire

denkbeelden tentoonspreidde, was hij voor alles een nationaal denkend persoon, die later fel tegen bewegingen als de NSB zou ageren.³⁸

De nadruk op nationaal denken kon men ook terugvinden bij de groep denkers rondom het blad *Het Gemeenebest*. Dit blad werd in 1938 voor het eerst uitgegeven uit zorg om de verdeeldheid binnen de Nederlandse samenleving, die een gevaar vormde voor de toekomst van het volksgeheel. De schrijvers zagen zichzelf als bruggenbouwers: zij wilden denkers van verschillende richtingen bij elkaar brengen om tot gemeenschappelijke oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken te komen³⁹ en bij te dragen tot een ‘nieuwe opbouw van onze volksgemeenschap’.⁴⁰ Het haperende politieke bestel werkte dit alleen maar tegen. Volgens redactielid F. Prakke dreigde het ‘politieke leven te verstarren in isolatie der verschillende groepen, d.w.z. juist het tegendeel van nationale saamhorigheid.’⁴¹ Juist in een tijd van internationale spanningen was dit gebrek aan eendracht gevaarlijk: wanneer er niets veranderde, kon dit tot ‘catastrofale gevolgen leiden’.⁴² Hoewel de principes van de democratie door de schrijvers in *Het Gemeenebest* over het algemeen ongemoeid werden gelaten, bewees een boekje dat door J.J. Schokking, die ook aan het tijdschrift gelieerd was, dat de grens met autoritaire denkbeelden dun was. Volgens hem wachtte het volk op ‘een nieuwe orde in zijn eigen meeningen’.⁴³ Het partijstelsel en het parlement hadden gefaald om de wil van het volk te representeren: nu zou er een regering van ‘nationale concentratie’ moeten opstaan. Het wordt niet helemaal duidelijk hoe Schokking zich zo een regering voorstelde, maar hij hield rekening met de mogelijkheid ‘de vrijheid aan banden te leggen, waar misbruiken der vrijheid zulks noodig maken’.⁴⁴

Zulke anti-democratische geluiden waren veel frequenter aanwezig in het tijdschrift *De Waag*. Dit was een intellectueel weekblad met aandacht voor politiek en economie, dat aantrekkingskracht uitoefende op naar fascisme neigende intellectuelen.⁴⁵ Eén van de meest actieve denkers was B. Wigtersma. Hij zag het Nederlandse volk als een organische eenheid onder leiding van Oranje. Echter, het huidige staatsbestel vormde een gevaar voor deze eenheid. Daarom stelde hij voor om de Nederlandse burgers in te delen in corporaties en veel macht te geven aan een wetgevend orgaan, bestaande uit de koningin, de minister-president en een aantal ministers, waarnaast een volksvertegenwoordiging zou bestaan met slechts een adviserende rol. Bovendien zou de pers onder toezicht moeten komen van de regering.⁴⁶ Zijn collega J. Frijling was nog minder terughoudend in zijn analyse van het falen van de democratie:

‘Regeeren is leiden, niet geleid worden! Regeeren is heerschen; wel te verstaan: van den geest!...niet heerschen van de geesteloze massa, zoo min als van hare zoogenaamde leiders.’⁴⁷

Volgens Frijling stond het lot van Europa op het spel stond door het gevaar van het communisme. Om Nederland tegen de communistische dreiging te wapenen, was het noodzakelijk om de democratie overboord te gooien.

Hoewel Ten Have de NSB niet onder de ‘vernieuwers’ schaaft (want: té anti-democratisch), ontkomen we er voor de rest van deze studie niet aan het karakter van deze organisatie kort te behandelen. De NSB was bij zijn oprichting in 1931 lang niet de enige radicaal-rechtse partij, maar het bleek wel de enige met genoeg aanhang om een rol van betekenis in de Nederlandse politiek te spelen. Het ledenaantal groeide stormachtig van 21.000 op 1 januari 1934 naar 33.000 het jaar daarop, en naar 52.000 in 1936. Bij de provinciale statenverkiezingen van 1935 haalde de partij 7,94% van de stemmen. Na 1936 daalde het ledenaantal echter, en de gunst van het electoraat nog sterker. De NSB raakte steeds verder geïsoleerd door de radicalisering van haar ideeën, haar affiniteit met het steeds agressiever opererende Duitse rijk en de opbloeiende economische conjunctuur in Nederland. Aan de vooravond van de Duitse inval was de NSB een intern verdeelde en politiek insignificante beweging.⁴⁸ Anders dan veel andere rechtse bewegingen was de NSB met recht ‘fascistisch’ te noemen. Gerhard Hirschfeld noemt vijf principes uit partijdocumenten en declaraties die overeenkomen met de ideologie van andere Europese fascistische bewegingen: 1) de ideologie van een *Volksgemeinschaft*, 2) vijandigheid jegens marxisme, liberalisme en de parlementaire democratie, 3) het führerprincipe (bij de NSB sinds 1936), 4) het garanderen van privaat eigendom en zakendoen, maar met een steeds meer anti-kapitalistische ideologie en 5) excessief nationalisme en een imperialistisch buitenlands beleid.⁴⁹ Het is wel van belang te vermelden dat de NSB zichzelf zag als een partij zonder bindend basisprogramma: het was vooral tégen de parlementaire democratie en al haar kwalen.⁵⁰ Voor NSB’ers was hun ideologie een leer van de daad.

Het is nu noodzakelijk om de Nederlandse vernieuwers en anti-democraten in een internationale context te plaatsen. In de jaren dertig was kritiek op de parlementaire democratie en de moderne maatschappij als zodanig in heel Europa te vinden. Er is vooral veel onderzoek gedaan naar de fascistische bewegingen die in veel landen de kop op staken. Een aanzienlijk deel van dit onderzoek richt zich op een definitie van fascisme die al deze verschillende Europese bewegingen kan verenigen. Eén van de bekendste definities is het ‘ideaaltype’ van Roger Griffin:

*‘Fascism is a genus of political ideology whose mythic core in its various permutations is a palingenetic form of populist ultra-nationalism’.*⁵¹

Het gaat te ver om deze cryptische definitie hier helemaal uit te pluizen, maar voor Griffin staat centraal dat de fascistische mentaliteit wordt gekenmerkt door het gevoel te leven in een omwentelingsperiode van de moderne geschiedenis, waarin de failliete krachten van conservatisme, liberalisme en socialisme plaatsmaken voor een nieuw tijdperk van vitaal nationalisme.⁵² Om de vijandige ideologieën te verslaan, is geweld noodzakelijk en gezond. Robert Paxton prefereert fascisme te illustreren aan de hand van een aantal ‘*mobilizing passions*’: maatschappelijke omstandigheden en individuele gevoelens waardoor fascistische bewegingen groot konden worden. Enkele van deze ‘*passions*’ zijn 1) het gevoel van een overweldigende crisis waar traditionele oplossingen geen antwoord voor bieden, 2) het vooropstaan van de groep 3) de noodzaak van een nauwere integratie van een puurdere gemeenschap en 4) de vraag naar autoriteit door natuurlijke leiders.⁵³

Als in overzichtswerken van fascisme de aandacht op Nederland wordt gelegd, concentreert men zich meestal op de vraag waarom fascisme hier nooit echt wortel heeft geschoten, gezien de uiteindelijk marginale positie van de belangrijkste rechtse beweging, de NSB. Ten eerste wordt erop gewezen dat de overgang naar een industriële, moderne samenleving in Nederland veel gematigder verliep dan in sommige andere landen. Ten tweede was Nederland erin geslaagd zich buiten de Eerste Wereldoorlog te houden, waardoor er geen nationaal trauma was ontstaan, noch een gewenning aan geweld of strijd als onderdeel van het dagelijks bestaan. Ten derde was de dreiging van een communistische revolutie in Nederland gering.⁵⁴ Als laatste waren veel Nederlandse burgers door de verzuilde structuur van de samenleving al gemobiliseerd in dienst van bestaande politieke partijen, en dus niet ‘beschikbaar’ voor fascistische bewegingen.⁵⁵

Desondanks komen er uit de besprekingen van internationaal fascisme enkele aspecten naar voren die wel van toepassing zijn op de Nederlandse situatie. Veel vernieuwers en anti-democraten gebruikten op één of andere manier het internationaal-fascistische thema van ‘nationale wedergeboorte’ en pasten dit aan aan de Nederlandse situatie.⁵⁶ Voor sommigen betekende dit niets meer dan meer samenwerking tussen partijen en zuilen, terwijl anderen droomden van een Groot-Diets Rijk (het herenigen van de Nederlandstalige gebieden in Europa). Daarnaast zien we vaak een oproep om de innerlijke chaos van de Nederlandse samenleving te transcenderen in dienst van een collectieve strijd⁵⁷: voor het behoud van de Nederlandse volksgeest en de neutraliteit te midden van internationale spanningen of tegen het communistische gevaar. Waar de NSB waarschijnlijk de enige beweging van belang was die aan de definitie van fascisme voldeed, kunnen we met betrekking tot radicale denkers als Wigersma, Frijling, Schokking en Lutkie spreken van wat Griffin ‘proto-fascisme’ noemt:

denkers die retoriek van de herboren natie gebruikten en liberalisme verwierpen, maar die zich verhielden van een serieuze poging om de bestaande orde omver te gooien.⁵⁸ Voor het gehele spectrum aan Nederlandse ‘vernieuwers’ kunnen we misschien de typering gebruiken die Griffin reserveert voor Vichy-Frankrijk: ‘een Babel van illiberale nationalismes.’⁵⁹

Nu kunnen we terug te keren naar het hoofdonderwerp, Karel de De Wijkerslooth, en alvast een voorschot te nemen op het volgende hoofdstuk. Daar zal ik ingaan op de specifieke gebeurtenissen en ideeën die De Wijkerslooths leven in 1940 bepaalden. We kunnen echter alvast enkele algemene opmerkingen maken over zijn politieke gedachten in verhouding tot de andere Nederlandse vernieuwers en anti-democraten. Als we de eerste (en meest wijdverspreide) uiting nemen van De Wijkerslooths ideeën, de brochure van *Nationale Eenheid* van 6 juli 1940, dan valt op dat de toon van het stuk goed vergelijkbaar is met die van andere vernieuwers.⁶⁰ De jaren voor de Duitse inval kenmerkten zich volgens Karel door geestelijke onrust. Nederland leed onder de ‘gesel der werkloosheid en maatschappelijke wanorde’.⁶¹ De onderlinge verdeeldheid in het partijstelsel verhinderde de vereiste samenwerking om deze problemen tegen te gaan. Volgens de baron moesten de Nederlanders nu niet het hoofd laten hangen;

‘moge (..) in geheel Nederland weer de geest van Johan de Witt, van een krachtig volk met een roemrijke historie opstaan, en moge allen met een opgericht hoofd verder gaan’.⁶²

De drie onderdelen van een nieuw op te bouwen samenleving die al eerder genoemd zijn (nationale eenheid, sterk gezag en corporatieve opbouw) komen allemaal naar voren in De Wijkerslooths geschriften. De tijd vroeg volgens hem om een autocratische regeringsvorm. Er was behoefte aan ‘mannen van karakter’ om het land te leiden. Tegelijkertijd betuigde hij zijn ‘onverbrekelijke trouw aan onze geëerbiedigde koningin’.⁶³ Ten aanzien van een corporatieve opbouw meende De Wijkerslooth dat ieder zijn toekomstige plaats in de samenleving had. De leus van ‘gelijkheid’, zoals gepropageerd door de Franse revolutie, was verantwoordelijk voor het maatschappelijke verval: nu zou ongelijk als ongelijk behandeld moeten worden. In de conclusie wordt het ideaal netjes samengevat: ‘den corporatieven opbouw van een nieuwe samenleving onder autocratisch gezag in Nederlandsch nationalen zin’.⁶⁴ De Wijkerslooth zette dus een aantal observaties en basisprincipes uiteen die gemeengoed waren onder de ‘vernieuwers’. Met zijn ideeën over autocratisch gezag lijkt hij zelfs aan te schurken bij het ‘proto-fascisme’. Het meest nadrukkelijk komt echter de noodzaak van nationale eenheid en Nederlandse trots naar voren, en daarmee was De Wijkerslooth bepaald geen uitzondering in de vooroorlogse omgeving van ‘vernieuwers’.

2 De van Hogendorp van 1940 staat op

In 1940 bereikte Johan Lambooy (RKSP) de pensioengerechtigde leeftijd en trad af als burgemeester van Hilversum. De inwoners betreunden het vertrek van de burgemeester, vooral nu de omstandigheden zo onzeker waren.⁶⁵ In de zoektocht naar een opvolger kwam men uit bij Karel baron de Wijkerslooth de Weerdesteyn: een toen pas 38-jarige advocaat zonder veel politieke ervaring, maar stammend uit een geslacht dat al meerdere capabele bestuurders had voortgebracht. De Wijkerslooth kwam terecht in een snelgroeïende gemeente. De burgemeester van buurgemeente Laren typeerde Hilversum zo:

‘Immers Hilversum, dat door ons allen beschouwd wordt als de hoofdplaats van het Gooi, is een gemeente, welke zich, vooral als woongemeente, in de laatste decennia heeft ontwikkeld, zooals wellicht geen tweede gemeente hier ter lande, een dorp, om velerlei redenen belangrijk, maar hetwelk zeer zeker om zijn natuurschoon, maar bovenal als middelpunt van moderne cultuur door heel het land en ver daarbuiten een grote vermaardheid bezit’.⁶⁶

Hij doelde hier op het feit dat Hilversum toen al de plek was waar vandaan de nationale radio-omroepen hun programma’s uitzonden. De Wijkerslooth, die in afwachting van zijn huwelijk zijn intrek had genomen in het Hilversumse Palace Hotel, vertelde bij zijn ambtsaanvaarding zeer vereerd te zijn met de aanstelling en met veel vertrouwen de zware verantwoordelijkheid te aanvaarden. Hij sprak de hoop uit ‘dat het de mooiste bladzijde van mijn leven moge worden’.⁶⁷ De eerste maanden verliepen rimpelloos. Karel trad niet al te veel op de voorgrond, maar viel wel op door zijn grote welbespraaktheid.⁶⁸

De Duitse aanval op Nederland die op 10 mei 1940 begon veranderde echter alles. Nederland probeerde de Duitse opmars tegen te houden, maar was in feite kansloos tegenover de materiële overmacht van de tegenstander. Op woensdagmorgen 15 mei capituleerde generaal Winkelman namens de Nederlandse regering. Volgens getuigen was De Wijkerslooth zeer geschokt door de capitulatie en de daaropvolgende bezetting.⁶⁹ Dit weerhield hem er niet van met grote ijver te onderzoeken wat de bezetting voor Hilversum zou betekenen en hoe hij zijn stad zou kunnen beschermen. Op 15 mei waren de eerste Duitse troepen Hilversum binnengetrokken. Drie dagen eerder was De Wijkerslooth al begonnen met het informeren van de Hilversumse bevolking via de radiocentrale. Vanaf 18 mei zou hij bijna dagelijks één of twee toespraken houden. Aanvankelijk waren deze toespraken vooral praktisch en zakelijk van aard. Het was voor De Wijkerslooth belangrijk om de rust in de gemeente te bewaren en voorlopig te proberen op redelijke wijze met de bezetters samen te werken. De Duitsers gelastten de Hilversumse bevolking enige zaken op te offeren: de postduiven moesten bij de

politie worden aangegeven⁷⁰, het busvervoer werd streng beperkt⁷¹ en alle auto's die geschikt waren voor goederenvervoer moesten worden ingeleverd.⁷² Toch had De Wijkerslooth het gevoel dat het Duitse bestuur vertrouwen had in de Nederlandse bevolking en het Nederlandse bestuur. Het contact met de lokale Duitse autoriteiten was 'correct en welwillend' verlopen. Dit bracht volgens De Wijkerslooth een grote verantwoordelijkheid voor hemzelf en zijn medebestuurders met zich mee:

'Nu het plaatselijke Duitse commando een zo gewaardeerd vertrouwen in het gemeentebestuur stelt, brengt dit voor dat bestuur den duren plicht mee om zoveel mogelijk met eigen kracht de moeilijkheden te boven te komen.'⁷³

Verder besteedde De Wijkerslooth in zijn toespraken veel aandacht aan de distributie van bonnen voor brood en petroleum. De toon werd persoonlijker als het ging om de hulpverlening aan getroffen gebieden elders in Nederland. Aanvankelijk ging de aandacht vooral uit naar het gebombardeerde Rotterdam. Later kreeg Hilversum via de landelijk gecoördineerde hulpverlening de Utrechtse gemeenten Woudenberg en Scherpenzeel, waar de inval veel meer schade had aangebracht dan in Hilversum, 'aangewezen' als plekken waar de Hilversumse hulp naartoe moest. De Wijkerslooth maakte zich persoonlijk hard voor deze zaak:

'Zoo is het voor de Hilversumsche ingezetenen een eereplicht, een plicht van dankbaarheid en menslievendheid om thans van het hunne te offeren tot leniging van den nood van deze zoo zwaar getroffen dorpen'.⁷⁴

Langzamerhand kroop begin juni een meer nationalistische en politieke toon in De Wijkerslooths toespraken. Hij maande de bevolking niet bij de pakken neer te zitten, maar juist nu te werken aan de opbouw van Nederland: niet in de eerste plaats in materieel opzicht, maar vooral met betrekking tot het geestelijke welzijn.⁷⁵ Het was geen tijd voor doemdenken, men moest vooral kalmte bewaren. Deze gedachten leidden op 18 juni tot de achteraf zeer ongelukkige opmerking dat 'ook de Jood, die zich niets te verwijten heeft, zal, wat er moge komen, in Nederland zeker niet te vreezen hebben.'⁷⁶ De persoonlijke en geruststellende radiotoespraken bleken gunstige effecten te hebben. Volgens een wethouder droeg het in grote mate bij aan de rust en orde onder de bevolking.⁷⁷ Het gemeentebestuur ontving meerdere brieven van burgers die zich geroepen voelden de burgemeester te prijzen om zijn gedrag in de onrustige meimaand. Volgens één toonde De Wijkerslooth een 'prachtig waardige houding' en ging van zijn toespraken een bewonderenswaardige rust en fijngevoeligheid uit.⁷⁸ Een ander stelde voor de oorlog de burgemeester niet echt gekend te hebben, maar:

‘Nu echter kennen wij u volkomen en weten wij, dat wij in U een pracht van ’n burgemeester gevonden hebben. ’t Is geen overdrijving, wanneer ik zeg dat wij steeds weer verlangen waren naar uw stem, die ons zo vertrouwd is geworden. Uw rust en kalmte gaf ons ook rust.’⁷⁹

De Wijkerslooth had te kampen met een zeer actieve NSB-afdeling, die als voorschot op de verwachte machtsovername van de NSB regelmatig de vooroorlogse bepalingen op openbare orde overtrad. De kringleider van ’t Gooi, F. van Vloten, organiseerde zonder toestemming vergaderingen en optochten en liet de hakenkruisvlag vanaf het kringhuis in Blaricum waaien.⁸⁰ Daarnaast vreesden De Wijkerslooth en het gemeentebestuur voor de veiligheid van de Joodse wethouder David Lopes Dias, een felle anti-fascist. Het bestuur zette hem op 14 mei onder druk om naar Amsterdam te gaan, zogenaamd om een ‘convooi met materiaal’ te begeleiden.⁸¹ Men had echter vooral angst voor wat de Duitsers zouden doen wanneer ze zouden ontdekken dat er een Joodse sociaal-democraat in het gemeentebestuur zat.⁸² In de zomer van 1940 keerde Lopes Dias weer terug als wethouder, een paar maanden later trad hij af toen er een NSB-burgemeester aangesteld werd. In december 1940 werd hij opgepakt en twee jaar later stierf hij in Mauthausen.

Ondertussen bemerkte men op het raadhuis dat De Wijkerslooth wel erg veel in beslag genomen werd door zijn werkzaamheden. Hij was normaliter om kwart voor zeven ’s ochtends aanwezig en werkte tot zes uur, met een korte onderbreking om te lunchen. Vaak was hij ook ’s avonds op zijn werkplek aanwezig. Na de Duitse inval werd hij drukker en actiever, bleef soms eindeloos praten, maakte plannen en liet mensen midden in de nacht komen voor besprekingen.⁸³ Naast de schok van de capitulatie werd zijn gemoedstoestand beïnvloed door de dood van zijn moeder en zijn aanstaande huwelijk. Na de oorlog zou De Wijkerslooth toegeven dat hij altijd al een merkwaardige angst voor een ongelukkig huwelijk had gehad, en dat hij in het voorjaar van 1940 regelmatig speelde met het voornemen om zijn verloving te beëindigen.⁸⁴ In de tweede helft van juni veranderde de toon van zijn radiotoespraken hevig: in plaats van de aandacht te richten op praktische Hilversumse zaken sprak de baron uitsluitend over de nationale toestand. Deze was volgens hem vóór de oorlog al niet te benijden: erger dan de oorlogsramp was de ramp waarin de oorlog Nederland vond.⁸⁵ Vooral de speech van 22 juni sloeg in als een bom onder de Hilversumse bevolking. Hierin betoogde hij dat de gedachte dat Duitsland een gevaar voor de wereld vormde een waanidee was. Integendeel: de Duitsers zouden erkennen dat Nederland ‘een eigen plaats onder de zon’ verdiende. Verder uitte De Wijkerslooth zijn bewondering voor de regimes in Italië en Japan. Volgens zijn gemeentesecretaris was hier een ‘volslagen NSB’er’ aan het

woord.⁸⁶ Inderdaad riep De Wijkerslooth op tot ‘eerherstel’ voor het nationaal-socialisme, omdat aanhangers van deze stroming de enige waren die de ‘beschamende’ terughoudendheid van het Nederlandse volk wilden doorbreken.⁸⁷ Op 24 juni volgde een nog merkwaardigere toespraak, waarin De Wijkerslooth wederom opkwam voor de NSB, al ontkende hij er zelf lid van te willen worden. Het was nu de taak voor Nederland om een eigen invulling aan het nationaal-socialisme te geven. Van Duitse zijde had men immers ‘aangetoond in het geheel geen waardering te hebben voor vleierij, maar juist respect te hebben voor een ridderlijk verslagen tegenstander.’⁸⁸ Ook haalde De Wijkerslooth enkele keren uit naar de vrijmetselarij, die in Hilversum net als elders in Nederland in het geheim een grote invloed zou uitoefenen.⁸⁹ Deze uitspraken veroorzaakten een storm aan kritiek. Een vertegenwoordiger van de vrijmetselarij stelde in een open brief vast dat de burgemeester niets wist van de vrijmetselarij, en dat hij zich met belangrijkere zaken moest bezighouden.⁹⁰ Opmerkelijk genoeg kwam de felste reactie van de NSB-kringleider van Vloten die het ontslag van de burgemeester eiste, vanwege de voor de NSB en haar leider beledigende inhoud van de speech van 24 juni. De Wijkerslooth stelde daarin niet te geloven dat Mussert de noodzakelijke capaciteiten bezat om Nederland er weer bovenop te helpen.⁹¹ Het gemeentebestuur begon zich zulke zorgen over de gemoedstoestand van hun burgemeester te maken dat ze hem met hulp van zijn familie overtuigden om enige dagen rust te nemen. Van 24 tot 30 juni verscheen hij niet op het raadhuis.

Aan rusten kwam De Wijkerslooth echter niet toe. Hij gebruikte deze week om zich voor te bereiden op een dramatische stap in zijn carrière. Er moesten volgens hem geheel nieuwe wegen behandeld worden om de noodzakelijke sociale verbeteringen door te voeren. Ontevreden met de huidige kandidaten om het volk te leiden begon hij steeds meer te geloven dat hijzelf de leidersfiguur was waar Nederland behoefte aan had. Na de oorlog zou hij over deze week zeggen: ‘In een toestand van overspanning waarin ik toen verkeerde, ben ik aan alles gaan twijfelen waarin ik vroeger geloofde en vertrouwde.’⁹² Op 1 juli kondigde De Wijkerslooth bij de vergadering van het gemeentebestuur aan ontslag te nemen als burgemeester. Over de motieven van zijn beslissing liet de burgemeester niets los. Een dag later nam De Wijkerslooth voor aanvang van de vergadering van de gemeenteraad afscheid van de raadsleden. Hij gaf echter aan toch nog een ‘kort’ woord tot de raad te willen richten.⁹³ Nadat de raadsleden zich in de raadszaal hadden geïnstalleerd nam De Wijkerslooth het woord en begon zijn monoloog met een chronologisch verslag van de oorlogsgebeurtenissen tot op dat moment, alvorens de raad er aan te herinneren dat hij een nazaat van Willem van Oranje was. (Dat dit al bekend was onder de Hilversumse bevolking bewijst de bijnaam

‘Willem de Prater’ die hij door zijn radiotoespraken had verkregen).⁹⁴ Daarna richtte hij zich tot het Nederlandse volk, aan wie hij mededeelde de leiding van het land te hebben overgenomen, daarbij trouw zwerend aan de Koningin. Aanvankelijk, zo vertelde De Wijkerslooth, meende hij dat anderen meer geschikt zouden zijn om de rol van ‘de van Hogendorp van 1940’ (een referentie naar Gijsbert Karel van Hogendorp, die een grote rol speelde in het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden na de Franse bezetting) op hen te nemen. Zo een figuur was echter niet opgestaan, en dus moest hij zijn verantwoordelijkheid nemen. ‘Moge het Nederlands volk dan thans verstaan, dat het Nationale Plicht is mijn leiding te volgen in het belang van onze Nationale Eenheid en Nationale Toekomst!’ riep De Wijkerslooth uit, alvorens het zesde couplet van het Wilhelmus aan te heffen, tezamen met twee vrienden die zich op de publieke tribune bevonden.⁹⁵ De aanwezigen waren hun verbazing nog niet te boven of De Wijkerslooth zette zijn ‘program’ uiteen. Een nieuwe maatschappij moest worden opgebouwd, in de geest van samenwerking en onder leiding van sterk, nationaal gezag. Daarbij was geen plaats meer voor ‘alles wat in de weg heeft gestaan aan de Nationale Eenheid’.⁹⁶ Voorlopig was men verplicht loyaal samen te werken met het Duitse gezag, dat volgens De Wijkerslooth slechts tijdelijk in Nederland verbleef. Met een ‘tot weerziens!’ besloot hij zijn voordracht en verliet de zaal, enkele exemplaren van zijn brochure *Nationale Eenheid* (tevens de naam van De Wijkerslooths nieuwe beweging) achterlatend. In totaal had hij 400.000 stuks laten drukken. In deze brochure waren zijn radiotoespraken van eind juni opgenomen, samen met datgene wat hij in de raadsvergadering had gemeld én een stamboom als bewijs dat hij inderdaad van de Vader des Vaderlands afstamde.⁹⁷ Op 3 juni liet Karel zich nog een keer in Hilversum zien: hij bewoog zich in ambtsgewaad met ambtsketen om in een gesloten auto door de stad, en bracht bezoeken aan de politie en het raadhuis. Daar wilde hij nog een keer al het personeel toe te spreken, maar de belangstelling was gering.⁹⁸ Begrijpelijkerwijs was niet iedereen blij met zijn beslissing. De Gooische Courant bekritiseerde De Wijkerslooth omdat hij de radiocentrale had misbruikt als zijn eigen spreekbuis. Daarnaast had hij het vertrouwen van de bevolking geschokt door ontslag te nemen.⁹⁹

De Wijkerslooth moest al snel in zijn nieuwe bestaan als voorman van *Nationale Eenheid* een grote tegenslag verwerken. Op 6 juli zou zijn huwelijk worden ingezegend in Maastricht. Zowel de kerk als de bruid en haar familie maakten zich echter zorgen om de psychische toestand van de ex-burgemeester en wilden het huwelijk uitstellen. De Wijkerslooth begreep niets van de situatie, zag in de houding van zijn bruid een misplaatst wantrouwen en stelde

haar voor de keus: nu trouwen of helemaal niet. Het werd het laatste.¹⁰⁰ Op diezelfde dag werd de baron in Maastricht opgepakt door de *Sicherheitsdienst*, vanwege de ongecensureerde landelijke verspreiding van de brochure *Nationale Eenheid*. In Den Haag werd hij uitvoerig ondervraagd door *Kriminalkommissar* Wolff. De Wijkerslooth zei toe zijn actie voorlopig te staken, maar kreeg enkele dagen later te horen dat hij zijn campagne voort mocht zetten. Bovendien vroeg Wolff om een rapport over de Nederlandse vrijmetselarij, om te zien wie hij ‘in de gaten moest houden.’¹⁰¹ Op 15 juli had De Wijkerslooth zijn rapport klaar. In keurig Duits zette hij uiteen dat de bestrijding van de vrijmetselarij op dit moment één van de belangrijkste opgaven moest zijn. Hij richtte zijn aandacht vooral op een kleine kern van hoge vrijmetselaren die zeer onopvallend en gedisciplineerd een grote invloed uitoefenden in de politiek. Ook werden enkele tips gegeven om een vrijmetselaar te herkennen, waaronder de gesloten blik (omdat hij altijd wat te verbergen had) en het dragen van witte bloemen. De aan de brief toegevoegde lijst met namen geeft een uniek inkijkje in het complotdenken dat zich bij de baron had ontwikkeld. 15 pagina’s lang wordt een groot deel van de Nederlandse elite aan de schandpaal genageld, beginnend met Prins Bernhard en eindigend bij het merendeel van de landelijke pers. Het valt op dat De Wijkerslooth niet zozeer ministers en kamerleden van vrijmetselaarschap verdacht, maar eerder ambtenaren, commissarissen van de koningin en gemeentebestuurders; mensen die meer op de achtergrond konden opereren. Een kleine greep uit de lijst omvat mensen als Secretarissen-Generaal Frederiks en Snouck Hurgronje, Commissarissen van de Koningin Roëll en van Karnebeek en burgemeester Oud van Rotterdam. Ook ongeveer de gehele toplagen van de rechterlijke macht, het Nederlandse leger en het hoger onderwijs moesten het ontgelden, net als grote bedrijven als Unilever, Philips en Albert Heijn. Zelfs in de directies van de spoorwegen en posten bleken vrijmetselaren rond te lopen.¹⁰² De Wijkerslooth verspreidde meerdere kopieën van de lijst en beoogde met deze openbare aanklacht ‘de knuppel in het hoenderhok te werpen’ en de bestrijding van de vrijmetselaarsloges tot een publieke zaak te maken.¹⁰³ Inderdaad veroorzaakte het rapport nogal wat beroering, voornamelijk onder mensen die op de lijst stonden. Het was zelfs een onderwerp van gesprek bij de vergaderingen van het College van Secretarissen-Generaal, dat op dat moment als hoogste Nederlandse bestuursorgaan fungeerde. Op 19 juli besloot men niet te reageren op de circulaire. Op 24 juli meldde J.C. Tenkink van Justitie dat hij Wolff al op het ‘volkomen onzinnige karakter van dit schrijven heeft gewezen’. Een dag later zei hij nog een brief er bovenop te hebben gestuurd, inclusief een rapport van een verhoor waarin De Wijkerslooth toegaf veel namen te hebben ingevuld zonder over nadere gegevens te beschikken.¹⁰⁴

In de volgende edities van *Nationale Eenheid* die De Wijkerslooth in augustus 1940 schreef vanuit zijn kasteel Hindersteyn in Neerlangbroek, nabij Utrecht, dat sinds 1911 in het bezit van zijn familie was¹⁰⁵, ontwikkelde hij zijn ideeën over de vrijmetselarij verder. Hij zette uiteen dat de oorsprong van de vrijmetselarij al terugging tot de val van Lucifer en de daaropvolgende strijd tussen God en Satan, die zich in de moderne tijd aftekende als de strijd tussen het christelijke en het humanistische geloof (met de vrijmetselarij als belangrijkste uiting daarvan). De vrijmetselarij was dus de organisatie van de Duivel, al waren maar enkele leden zich daar bewust van. Het was vooral deze kleine kern die een gevaar vormde, omdat het hun doel was om de christelijke gedachte uit te roeien en een maçonnieke wereldheerschappij te vestigen. Door middel van de Volkenbond, het verdrag van Versailles en de Russische revolutie waren ze al een eind op weg.¹⁰⁶ De kracht van het Duitse rijk en de oorlog konden echter een einde maken aan de opmars van het maçonnieke humanisme: De Wijkerslooth zag Hitler als ‘den aanvoerder in de wereldlijke orde, den Strijder voor rechtvaardigheid in het aardse bestaan, den grondvester van het nieuwe Europa, ja van den nieuwe wereld’.¹⁰⁷ De Wijkerslooth verbond de vrijmetselarij daarnaast steeds vaker met het Jodendom. De Joden waren sinds jaar en dag de grootste tegenstanders van het christendom, en het was dan ook niet verwonderlijk dat juist de Joden de grootste aanhangers van het liberale humanisme waren.¹⁰⁸ De Wijkerslooth bleef zich verbazen over het onvermogen van andere christenen om de ware aard van de vrijmetselarij te zien en merkte dat men zijn ideeën afdeed als ‘ontsproten aan het opgewonden brein van een verdwaasden fanaticus en fantast’.¹⁰⁹ Dit deed zijn geloof echter niet wankelen.

Een ander thema dat regelmatig opdook in *Nationale Eenheid* was het vertrouwen in de goede bedoelingen van de Duitse bezetter. Vóór de oorlog werden er allerlei schrikbeelden over de Duitse bedoelingen verspreid, maar tijdens de eerste bezettingsmaanden bleek hier niets van te kloppen. Duitsland had volgens Karel geen andere bedoeling dan een hernieuwde Nederlandse staat te bevorderen, die zijn economische rol zou kunnen spelen in een nieuw, op samenwerking gebaseerd, Europa. Het waren de vrijmetselaars die aanvallen zoals op Rotterdam, Parijs en Warschau uitlokten om de bevolking in verbittering te brengen en het ontstaan van de nieuwe Europese orde te verhinderen.¹¹⁰ Nu keken de vrijmetselaars hoopvol naar Engeland en de Verenigde Staten. De Wijkerslooth riep echter op deze staten te wantrouwen: de VS was er volgens hem op gericht uit naam van ‘verdediging’ Nederlands-Indië in te lijven. Daarom kon Nederland beter zaken doen met Japan, dat zich niet op verovering, maar slechts op economische samenwerking concentreerde.¹¹¹

De oprichting van de beweging *Nationale Eenheid* veroorzaakte niet de respons waar De Wijkerslooth op hoopte. In totaal meldden zich zo'n 500 leden, waarvan 100 propagandisten. Eind juli probeerde de baron een aantal propagandavergaderingen in Hilversum, Utrecht en Schalkwijk te houden, maar de politie verhinderde dit uit vrees voor verstoring van de openbare orde.¹¹² Op 7 augustus zond hij een wanhopig briefje aan zijn lezers met de vraag:

‘hoe lang nog zal Nederland dulden dat de procureur-generaal bij het Gerechtshof te Amsterdam in verstandhouding met de Vrijmetselarij mij belet om binnen zijn ambtsgebied openbare vergaderingen te beleggen ter propaganda van mijn denkbeelden?’¹¹³

Daarnaast had De Wijkerslooth problemen om zijn geschriften gedrukt te krijgen. Door de onmogelijkheid om het blad verder te drukken en vergaderingen te houden ontbrak hem elke mogelijkheid tot propaganda, waardoor de ledentoeename stopte. Eind september kwam hij tot de conclusie dat het geen zin meer had om de campagne voort te zetten.¹¹⁴ Zijn lezers werden hierover op 30 september in een rondschrijven geïnformeerd, tegelijk met het nieuws dat De Wijkerslooth zich had aangemeld als NSB-lid. Hij meende deze beweging vroeger onjuist te hebben beoordeeld. Toch leek De Wijkerslooths beslissing vooral opportunistisch van karakter. Immers, ‘alleen die beweging kan succes hebben, die voor de Duitse autoriteiten aanvaardbaar is.’¹¹⁵ De NSB was de enige weg om de broodnodige radicale vernieuwing van het maatschappelijk bestel voor elkaar te krijgen. Dit moest in loyale samenwerking met de Duitsers gebeuren. De dominantie van de Duitsers was bijna een feit: het Britse wereldrijk was al zo goed als vernietigd. De Wijkerslooth hoopte dat zijn lezers zijn voorbeeld zouden volgen en zich bij de NSB zouden aansluiten.¹¹⁶ We weten van een brief aan De Wijkerslooth dat één lezer dit inderdaad heeft gedaan, ondanks dat andere aanhangers van de ex-burgemeester daar ‘onaangename opmerkingen’ over maakten.¹¹⁷ In een reactie liet de baron weten dat maar weinigen zijn toetreding tot de NSB in het juiste licht hadden gezien, maar dat het Nederlandse volk hem in enkele maanden zou begrijpen.¹¹⁸

De snelle capitulatie kwam voor veel Nederlanders als een schok. Het vertrouwen in de Nederlandse neutraliteitspolitiek en de onderschatting van de agressiviteit van het Duitse fascisme zorgde ervoor dat het land psychologisch en militair onvoorbereid was op de gebeurtenissen in mei 1940.¹¹⁹ Nadat de Koninklijke familie en de regering naar het buitenland waren uitgeweken en de Duitsers het gezag overnamen heerste er onder de bevolking een sfeer van sombere gelatenheid en verslagenheid. Men had de neiging zich terug te trekken in de beslotenheid van de eigen omgeving en af te wachten wat er zou gebeuren. Mensen trachtten de oude levenswijze te handhaven en moeilijkheden te voorkomen. Blom

noemt dit een ‘behoudende reflex’ van burgers, voortkomend uit zowel de behoefte om zelf zonder kleerscheuren uit deze moeilijke periode te komen als uit de overtuiging dat het beter was de zo ogenschijnlijk gematigde bezetter niet tegen te werken.¹²⁰ De confrontatie met de wereldoorlog voedde namelijk aanvankelijk afschuwelijke toekomstverwachtingen, terwijl in de praktijk het normale leven zeer snel terugkeerde, onder een zich voorlopig terughoudend gedragend Duits regime.¹²¹

Waar burgers zich terug konden trekken, was dat voor bestuurders geen optie. Zij moesten proberen uit te vinden wat de Duitse bezetting voor Nederland zou betekenen. Bestuurders wilden vooral het leven op de vertrouwde, rustige manier voort laten gaan. In eerste instantie was dit ook voor de bezetter belangrijk, wat als een verklaring geldt voor de redelijk soepele samenwerking tussen het Duitse en Nederlandse bestuur in de eerste oorlogsmaanden. Uit verantwoordelijkheidsgevoel voor het Nederlandse volk probeerden ambtenaren op hoog niveau een goede samenwerking met de bezetter aan te gaan. Aan de ene kant betekende dat het vermijden van Duits ingrijpen in Nederlandse omstandigheden, maar aan de andere kant was er ook sprake van aanpassing aan de wensen van de Duitse autoriteiten, om erger te voorkomen. De Duitse suprematie maakte sommige veranderingen onvermijdelijk, maar men hoopte door zelf verantwoordelijkheid te nemen er nog het beste voor de ontwikkeling van Nederland uit te halen.¹²² Voor burgemeesters betekende de bezetting een grote verzwarende van hun taken en verantwoordelijkheden. De Duitse lokale autoriteiten handelden graag direct met de burgemeester, en overlaadden deze met allerlei maatregelen. De burgemeesters trachtten een brug te slaan tussen de bezetter en de bevolking, en wezen dan ook vaak op het correcte gedrag van de bezettingstroepen. Daarbij riepen ze hun inwoners op tot terughoudendheid, orde en rust en plichtsbetrachting.¹²³ Deze bemiddelaarsfunctie gold voor alle bestuurders: tussen twee zijden moesten zij de weg naar een onzekere toekomst proberen uit te zetten. In de praktijk bedienden veel bestuurders zich van het type collaboratie dat Werner Rings onderscheidt als ‘neutrale collaboratie’: het besef dat het leven verder moet gaan, onder invloed van omstandigheden die men niet kan veranderen, waardoor samenwerking met de bezetter onontkoombaar is.¹²⁴

Waar bestuurders zich elke dag met de bezettingsrealiteit moesten confronteren, konden politici (nu zonder baan) en andere intellectuelen met meer distantie oordelen wat de bezetting voor Nederland betekende. Volgens Hendrikus Colijn, de dominante politieke persoonlijkheid van de jaren dertig, moesten Nederlanders de realiteit onder ogen zien. In zijn boekje *Op de grens van twee werelden* zette hij het bankroet van de democratische wereldorde uiteen: men had te veel van de democratie verwacht, en door politieke en economische fouten werd deze

regeringsvorm in land na land verworpen. Nu een Duitse nederlaag niet meer tot de mogelijkheden kon worden gerekend, moest Nederland ‘het aangezicht meer naar het Oosten richten’.¹²⁵ Ondertussen zouden de leiders van de politieke partijen de handen ineen moeten slaan en een ‘nationaal front’ moeten vormen om het Nederlandse volk te vertegenwoordigen.¹²⁶

Voor veel vernieuwers betekende de capitulatie niet alleen een militaire nederlaag, maar ook een afrekening met het vooroorlogse maatschappelijke en politieke systeem. Niemand wist wat de bezetter precies van plan was met Nederland, maar men was het er wel over eens dat een actieve houding van de Nederlanders gewenst was: de vernieuwers maakten zich dan ook zorgen om de teruggetrokken instelling van de bevolking. Het streven naar nationale eenheid werd op de top van de agenda geplaatst: alleen dan kon het eigen karakter van de Nederlandse samenleving behouden blijven. In *Het Gemeenebest* verwoordde P.J. Bouman het als een keuze tussen ‘doelloos rondtasten op de puinhopen of een moedig voorwaarts gaan’.¹²⁷ Dit betekende wel dat men met de bezetter moest proberen samen te werken. Bouman vertrouwde op het ‘gezonde verstand’ van de Duitse autoriteiten om Nederland in vrijheid te laten.¹²⁸ Zijn *Gemeenebest*-collega F. Prakke proefde dat de Duitsers al zo veel mogelijk aan de Nederlandse wensen tegemoet kwamen.¹²⁹ Volgens J. Linthorst Homan was het nu zaak om in loyale samenwerking met de bezetter ‘de eigen zaak krachtig ter hand te nemen’.¹³⁰ Veel vernieuwers geloofden dat de Duitsers deze mogelijkheid hadden opengelaten.

Het streven naar nationale eenheid en het gevoel dat dit hét moment was om actie te ondernemen leidde tot de oprichting van de Nederlandse Unie in juli 1940, bestuurd door het ‘driemanschap’: de eerder genoemde Hans Linthorst Homan samen met Jan de Quay en Louis Einthoven. Voor de details rond de opkomst en ondergang van deze opmerkelijke beweging is hier geen ruimte,¹³¹ maar belangrijk is dat deze beweging in korte tijd een enorm ledenaantal wist te verkrijgen. Het programma kan gezien worden als een synthese van ideeën die al jaren onder de ‘vernieuwers’ speelden. Ten Have groepeerde de ideeën onder de noemers ‘vernieuwing’, ‘aanpassing’ en ‘bescherming’.¹³² ‘Vernieuwing’ behelsde een ‘organische ordening’ van de samenleving en een wijziging van het parlementaire stelsel ten gunste van een sterker gezag. Met ‘aanpassing’ werd een loyale verhouding met de bezetter bedoeld, én een poging om de overlap van de ideeën van de vernieuwers met het nationaal-socialisme te vinden. ‘Bescherming’ betekende het behoud van de ‘eigen beschaving en zeden’, te weten het Nederlandse volkskarakter en de christelijke grondslag van de maatschappij. De Nederlandse Unie fungeerde als een manier om een modus vivendi met de bezetter te vinden

met ten doel het doorvoeren van vernieuwingen, én als een weg om de eigen Nederlandse identiteit te behouden, afgegrensd van de Duitsers en de NSB. De Unie, *het Gemeenebest* en Colijn predikten allen een vorm van ‘voorwaardelijke collaboratie’. Rings definieert dit als het samenwerken met de bezettingsmacht, zonder het nationaal-socialistische gedachtegoed volledig te onderschrijven, met als doel het veranderen van de maatschappij.¹³³

Veel bestuurders, politici en vernieuwers kozen in de eerste oorlogsmaanden dus voor een vorm van samenwerken met de Duitsers. Accommodatie vanuit verantwoordelijkheidsgevoel en vernieuwingsdrang was de breed gedragen basishouding in de ‘eerste fase’ van de bezetting (mei 1940-begin 1941), als we het vierfasenmodel van Hans Blom volgen.¹³⁴ In de zomer van 1940 leek het er sterk op dat Duitsland dichtbij de overwinning was en voor lange tijd de dominerende macht in Europa zou zijn. Veel mensen, waaronder De Wijkerslooth, zagen het daarom als niet meer dan gezond realisme om de Duitse dominantie in elk geval onder ogen te zien. Het zegt veel dat de radicale verandering van de inhoud van De Wijkerslooths radiotoespraken begon rond 22 juni, toen Frankrijk capituleerde en Duitsland het Europese vasteland ging beheersen. De Wijkerslooth was daarnaast niet de enige die erop wees dat het bezettingsregime in de praktijk mee leek te vallen. Na de capitulatie veranderde er voor veel burgers heel weinig in hun dagelijkse leven. Bestuurders waren opgelucht dat de Duitsers zich niet vijandig opstelden en hun bewegingsvrijheid niet volledig inperkte. Het Nederlandse bestuur handelde vanuit een beschermingshypothese, een term die Ten Have heeft opgeworpen:

‘de veronderstelling, dat er mogelijkheden waren om zich tijdens de bezetting in te zetten voor het behoud van het Nederlands karakter van de samenleving en te voorkomen dat nationaal-socialisten een overheersende machtspositie zouden gaan innemen.’¹³⁵

Met andere woorden: bestuurders als De Wijkerslooth geloofden dat juist door met de Duitsers samen te werken er ruimte zou zijn om de Nederlandse belangen te dienen en de burgers te beschermen, terwijl met NSB’ers aan de macht alleen de Duitse belangen gediend zouden zijn. De Wijkerslooths gedrag in zijn functie als burgemeester, tot het moment dat hij meende een eigen beweging op te moeten richten, is goed vergelijkbaar met de accommoderende houding die een groot deel van de Nederlandse bestuurders en elites tentoonspreidde in de eerste oorlogsmaanden. Naast deze ‘neutrale collaboratie’ speelde bij veel mensen uit de kring van ‘vernieuwers’, waaronder De Wijkerslooth, nog een aspect mee dat onder ‘voorwaardelijke collaboratie’ valt. De capitulatie werd als symbool gezien voor het einde van het oude bestel: de ingrijpende omwentelingen in Europa betekenden dat juist nu de

vernieuwingen doorgevoerd moesten worden, waarover al sinds de jaren dertig werd gedacht. Veel vernieuwers stonden positief tegen begrippen als de ‘Nieuwe Orde’, ook als men andere aspecten van wat er in het buurland gebeurde wel afwees.¹³⁶ *Het Gemeenebest* en de Nederlandse Unie bepleitten een combinatie van opkomen voor het Nederlandse karakter en de nationale eenheid met radicale politieke en maatschappelijke hervormingen. Dit was precies de toon die ‘Willem de Prater’ in zijn uitgaven van *Nationale Eenheid* aansloeg.

Waarom sloot de baron zich dan niet aan bij de Nederlandse Unie, zoals 800.000 andere Nederlanders dat wel deden? Het antwoord ligt in het onnavolgbare complotdenken dat zich in juni 1940 bij Karel ontwikkelde. Hij zag de Unie als een poging van de georganiseerde vrijmetselarij om het leiderschap van het Nederlandse volk over te nemen. Linthorst Homan en Einthoven waren fanatieke vrijmetselaars, en de Quay een ‘brave katholiek’ die de ware aard van de organisatie niet begreep. De weerzin tegen de Unie bracht dichterlijke kwaliteiten in De Wijkerslooth naar boven:

‘Dit driemanschap heeft haar bijenkorf geplaatst in het maçonnieke padvindere-centrum in de Alexandersstraat in Den Haag, waaromheen thans het nijvere Nederlandsche bijenvolk in argeloosheid zoemt’.¹³⁷

De Wijkerslooth was danig teleurgesteld in de Nederlandse bevolking dat zij de waarheid niet onder ogen durfde te zien. Mijns inziens is dit complot- en vijanddenken dat zich in de zomer van 1940 onder invloed van overspannenheid en zware privéomstandigheden bij De Wijkerslooth ontwikkelde de voornaamste reden dat hij afweek van de weg van neutrale en/of voorwaardelijke collaboratie die een groot deel van de Nederlandse bestuurders en vernieuwers volgde. De baron besloot zich aan te sluiten bij een organisatie die eerder ‘onvoorwaardelijke collaboratie’ praktiseerde: het solidair zijn met de bezettingsmacht, omdat men haar idealen en principes deelt.¹³⁸ De NSB diende als nationaal-socialistische partij dezelfde Zaak als de bezetter, en was bereid het Duitse Rijk onvoorwaardelijk te steunen. De Wijkerslooth was geen volledig overtuigde nationaal-socialist of fascist, hoewel hij zeker ontvankelijk voor een deel van het gedachtegoed was. De NSB was echter de enige organisatie van belang die door de Duitsers toegestaan werd én die volgens de baron niet volledig onder invloed van de vrijmetselarij stond. Daarbij vermoed ik dat er in de ideologie van de NSB meer ruimte voor complot- en vijanddenken bestond dan bij andere organisaties. De voormalige leider van *Nationale Eenheid* meende daarom dat toetreding tot de NSB de enige keuze was om zijn politieke actie voort te zetten.

3 Radicalisering en teleurstelling binnen de NSB

Direct na de ontbinding van de op een mislukking uitgelopen beweging *Nationale Eenheid* meldde De Wijkerslooth zich bij de NSB. Het duurde echter nog twee maanden voordat hij toegelaten werd. Het partijbestuur twijfelde waarschijnlijk omdat De Wijkerslooth als ex-burgemeester voor de RKSP toch als een exponent van het oude bestel werd gezien en omdat hij in juni 1940 nog had verkondigd dat men van de leiding van de NSB niet veel kon verwachten. In het begin toonde De Wijkerslooth zich een actief NSB-lid. Hij trad toe tot de Weerbaarheidsafdeling, ging langs de deuren om leden te werven en deelde pamfletten uit.¹³⁹ Bovendien mocht hij voor zijn lokale NSB-groep Doorn enkele voordrachten houden over zijn favoriete thema: de vrijmetselarij. Sinds *Nationale Eenheid* had De Wijkerslooth zich met grote ijver verder in de maçonnieke wereld verdiept. *Het Mysterie der Vrijmetselarij*, een 11 pagina's lange verhandeling die hij op 19 december voordroeg, begon met een relaas over hoe hij het ware gezicht van de vrijmetselaren op het spoor was gekomen. Al in zijn advocatentijd viel het hem op dat sommige kantoren voorgetrokken werden. Hij besloot zich hierin te verdiepen en raakte onder de indruk van 'de machtigen invloed, die deze onzichtbare kern op het geheele Utrechtse maatschappelijke leven deed gelden'. Toen hij burgemeester in Hilversum werd, ontdekte hij al snel dat de invloed van de vrijmetselaars daar zo mogelijk nog groter was.¹⁴⁰ Het tweede deel van de voordracht wijdde De Wijkerslooth aan een ingewikkelde uiteenzetting over de rites die men af moest leggen om in de vrijmetselaarsloge te komen en de banden tussen de vrijmetselarij en de Joden. Over dit laatste thema kwam De Wijkerslooth een maand later meer in detail te spreken in de rede '*Britisch Israel*', die ten doel had een beeld te geven van het 'kankergetzel der Joods-maçonnieke penetratie'.¹⁴¹ Hij bleef zich erover verbazen dat men dacht dat het nationaal-socialisme een gevaar vormde voor het christendom, terwijl het enige echte gevaar van Joods-maçonnieke zijde kwam. De Wijkerslooth was klaar met de 'stelselmatige sympathiecampagnes voor 'die arme Joden' '.¹⁴² Net zoals in Duitsland 'zal ook in Nederland het Nationaal-Socialisme eerst zegevieren, wanneer de fatale macht van onze Joodsche- en maçonnieke overheersers zal zijn neergeslagen'¹⁴³. Van de verzoenende toon die De Wijkerslooth als vlijtige burgemeester in mei had aangeslagen was weinig meer over. Hier leek een overtuigde nationaal-socialist te spreken die niet meer beklemtoonde wat Nederland verbond, maar juist wat het land verdeelde. Zijn ideologische radicalisering bereikte een toppunt in maart 1941, toen de baron bij een propagandabijeenkomst in Maarssen mocht spreken. In zijn speech '*De vijanden van ons volk*' maakte De Wijkerslooth korte metten met drie groepen die zijns inziens een gevaar vormden voor de nationale wederopstanding. Allereerst het Jodendom, dat al twintig eeuwen

lang de wereldheerschappij probeerde te veroveren. De Joden wilden alles vernietigen wat met de ‘volkskracht’ te maken had, door middel van de internationale klassenstrijd, het liberale kapitalisme, het culturele leven en controle over de pers.¹⁴⁴ Ten tweede was daar de vrijmetselarij, die door De Wijkerslooth steeds meer werd geportretteerd als instrument van het Jodendom. De derde vijand was, opmerkelijk genoeg, het politieke katholicisme. Het voormalige RKSP-lid beschuldigde de katholieke kerk ervan zich al eeuwenlang te mengen in wereldse zaken en puur op macht uit te zijn. Nu was het nationaal-socialisme daar het slachtoffer van:

‘Dat het geloof in gevaar zou zijn, kan geen enkele Katholiek, die kennis heeft genomen van de Nationaal-Socialistische beginselen volhouden. Het is diep treurig, dat men aldus een belangrijk deel van het Nederlandse volk door gewetensdrang tracht af te houden van de vaderlandsche plicht.’¹⁴⁵

Dit zou de nationaal-socialisten er niet van moeten weerhouden als ‘stoottroepen’ te fungeren en de weg te banen voor een nieuwe tijd. Iemand die dit ideaal ten volste uitdroeg was volgens De Wijkerslooth Adolf Hitler, ‘een heerlijk voorbeeld van wat de kracht van een heilig ideaal vermag!’¹⁴⁶ In een tijdsbestek van minder dan een jaar waren De Wijkerslooths ideeën ingrijpend geradicaliseerd. In juni 1940 meende hij dat Nederland de Duitsers tegemoet moest komen, omdat dat de enige weg was om de nationale eenheid te behouden en de noodzakelijke hervormingen te realiseren. Hij verloor zich echter in zijn waanideeën over de vrijmetselarij, wat een groeiend antisemitisme teweeg bracht. Tezamen met de onderdompeling in een NSB-milieu waar ruimte was voor radicale ideeën en vijanddenken zorgde dat ervoor dat de Karel van 1941 oogde als een overtuigd nationaal-socialist die de bezetter en haar führer bewonderde.

De Wijkerslooth werd in het voorjaar van 1941 in het defensief gedrukt. Zijn neiging om mensen in het openbaar ervan te beschuldigen vrijmetselaar te zijn kwam hem te staan op niet minder dan vier rechtszaken. De verdediging van De Wijkerslooth kwam er steeds op neer dat hij toegaf in deze specifieke gevallen wellicht ondoordacht te hebben gehandeld, maar dat men zich in de bredere context van de strijd tegen de vijanden van het volk zich daar niet blind op moest staren. In de zaak die door de Utrechtse advocaat Star Busmann was aangespannen meende De Wijkerslooth, gekleed in WA-uniform, dat men het moest zien als een ‘merkwaardig incident in een politieke strijd van geweldige omvang, dat eigenlijk niet kan worden afgedaan in raam van het burgerlijk rechtsgeding’.¹⁴⁷ Toch werd bepaald dat De Wijkerslooth 500 gulden moest betalen en verdere publicaties moest staken.¹⁴⁸ Ook bij de

volgende zaak, waarbij de aanklachten van dhr. W. uit Houten en de Steenkolen Handels Vereniging maar voor het gemak tegelijk werden behandeld, werd De Wijkerslooth tot geldboetes veroordeeld.¹⁴⁹ Hoewel hij het niet eens was met deze uitspraken bleek de baron zich ook wel te realiseren dat deze rechtszaken niet goed waren voor zijn reputatie. In het Handelsblad van 4 april stelde hij daarom voor zijn geschriften over de vrijmetselarij in te trekken, daarbij zijn verontschuldigen aanbiedend.¹⁵⁰ Toch stond hij later die maand wederom in de rechtszaal, vanwege beschuldigingen aan het adres van een Hilversumse arts. In tegenstelling tot bij de andere zaken liet De Wijkerslooth een aanval op de georganiseerde vrijmetselarij achterwege: hij liet weten dat deze zaak een misverstand betrof, en dat ‘men hem nou eenmaal niet voor normaal hield’.¹⁵¹

De Wijkerslooths positie werd ook aan het wankelen gebracht door incidenten binnen de NSB-gelederen. In het najaar van 1940 werd hij door de plaatselijke NSB-afdeling er al op gewezen dat de wijze waarop hij de vrijmetselarij probeerde te bestrijden gevaarlijk was en dat hij daar beter mee kon stoppen. Toen Karel dit advies naast zich neerlegde organiseerde een lid uit Maarssen een gesprek met een Duitse autoriteit op het gebied van de vrijmetselarij. De Wijkerslooth liet zich echter niet kleineren, wat hem op een boze brief van de organisator kwam te staan:

‘Dat u voor mij, die voor u tot vernedering toe gepoogd heeft in het belang van de grote nationaal-socialistische zaak een betere sfeer te scheppen voorlopig niet meer te spreken bent en dat u met de Duitse autoriteiten niets meer wenst te doen te hebben zijn voor mij de absolute bewijzen dat u nog geen begrip heeft van het Nationaal-Socialisme, zodat ik u, de ernstige raad geef u verder van iedere politieke actie te onthouden.’¹⁵²

De ongerustheid om De Wijkerslooths gedrag reikte zelfs tot de NSB-hoofdburelen. In een mededeling aan alle districts- en kringleiders liet propagandaleider Ernst Voorhoeve in mei 1941 weten dat de baron niet meer als spreker bij vergaderingen mocht optreden.¹⁵³

In juni 1941 was Karel de Wijkerslooth een werkloze ex-burgemeester, wiens eigen politieke beweging op een mislukking was uitgelopen. Bij zijn nieuwe partij was hij niet meer welkom en hij had een aantal rechtszaken aan zijn broek gekregen. Als we hier zijn psychische problemen bij op tellen hebben we een aanzet tot een verklaring waarom hij zich rond 20 juni aanmeldde als vrijwilliger bij de Nederlandse *Waffen-SS*. Volgens zijn butler had hij op 19 juni gesproken met mensen die hem aanraadden om dit te doen¹⁵⁴: blijkbaar gunde hij zichzelf nauwelijks tijd tot nadenken. Deze spontane beslissing had grote gevolgen. Op 22 juni begon Operatie Barbarossa: De Wijkerslooth vertrok op 25 juni voor een opleiding naar Hamburg, als voorbereiding op militaire dienst in Rusland. Na de oorlog verklaarde De

Wijkerslooth zich te hebben aangemeld bij het Nederlands Legioen, waarvan hij niet geweten zou hebben dat dit een onderdeel van de SS was.¹⁵⁵ Inderdaad was het de bedoeling dit Legioen voor te stellen als een exclusief Nederlands leger met een Nederlands karakter, terwijl men achter de schermen al besloten had het Legioen op te nemen in de *Waffen-SS*.¹⁵⁶ Dit Legioen werd echter pas begin juli opgericht. In een brief die hij op 20 juni aan kameraad verstuurde meldde De Wijkerslooth expliciet dat hij zich had aangemeld bij de *Waffen-SS*, waardoor we zijn naoorlogse verklaring niet serieus kunnen nemen. Hij schreef:

‘Nu wel is gebleken dat ik voorlopig mijn krachten thuis te lande niet kan uitzetten, zie ik geen mooier weg voor een strijdbare nationaal-socialist als welke ik thans ga’¹⁵⁷

De schaarse aanwijzingen doen vermoeden dat De Wijkerslooth eerst onderdeel uitmaakte van de *SS-Standarte Nordwest*. Deze ging in september 1941 op in het Vrijwilligerslegioen Nederland, tot woede van veel rekruten van het Legioen. Zij waren voorgespiegeld ‘onder eigen vlag en officieren’ te gaan vechten, maar werden nu als een eenheid behandeld met een volwaardige SS-divisie.¹⁵⁸ Waarschijnlijk is Karel na zijn opleiding in Hamburg naar Polen betrokken, via Radom naar Debica. Tijdens de kerst van 1941 werd het Legioen naar het front gestuurd. De Wijkerslooth kwam terecht in de buurt van Leningrad, in Selo-Gora, waar hij als commandant van een sectie granaatwerpers tegen de Russen vocht. Hij werkte zich op tot de rang van *hauptsturmführer* (ongeveer de rang van kapitein) en ontving het ijzeren kruis 2^e klasse. Toen hem later naar zijn redenen om naar het oostfront te gaan gevraagd werd, zei De Wijkerslooth voor het Nederlandse volk geen andere weg gezien te hebben dan de bestrijding van het communisme.¹⁵⁹ In al zijn geschriften had De Wijkerslooth het communisme echter nauwelijks aandacht geschonken: hij noemde het alleen als een instrument van het Jodendom. Van virulent anti-bolsjewisme leek voor juni 1941 geen sprake. Ik denk dat zijn besluit eerder als een ontsnapping moet worden gezien uit zijn geïsoleerde situatie na alle processen en incidenten. In Nederland kon hij zijn idealen niet meer waarmaken en daarom moest hij vertrekken.¹⁶⁰ Uiteindelijk bleek ook het oostfront geen oplossing. De Wijkerslooth maakte zich constant hard voor het Nederlandse karakter van het Legioen. Hij ergerde zich aan de dominantie van de SS, waardoor hij volgens een medestrijder al snel een slechte naam kreeg bij de Duitsers.¹⁶¹ Uiteindelijk kreeg het Legioen toch Nederlandse distinctieven, waaronder een uniform met de nationale kleuren en een wolfsangel in plaats van SS-runen. De Wijkerslooth kwam tweemaal met verlof thuis, en zag er steeds tegenop weer terug te gaan. Zijn butler merkte dat hij spijt had te hebben getekend.¹⁶² Uiteindelijk wist hij in november 1942 zijn dienstverband te beëindigen. Tegen zijn omgeving vertelde hij dat de Duitsers hem

wilden dwingen als officier dienst te nemen bij de *Waffen-SS*. Dit weigerde hij, waardoor hij ontslag zou hebben gekregen.¹⁶³

Het is onduidelijk of Karels dienstbeëindiging iets te maken had met de wens van de NSB om hem naar Nederland terug te halen. Een jaar eerder was De Wijkerslooth nog een spreekverbod opgelegd, maar in augustus 1942 bleek men hem op het oog te hebben om burgemeester van Nijmegen te worden. Cornelis van Geelkerken, de tweede man van de NSB, trachtte *Generalkommissar* Hanns Albin Rauter (SS) ervan te overtuigen De Wijkerslooth van het Oostfront terug te roepen.¹⁶⁴ Rauters ambtenaar Ernst Althaus meldde dat eerst onderzocht moest worden of De Wijkerslooth wel voor de burgemeestersfunctie geschikt was.¹⁶⁵ Het feit dat De Wijkerslooth geen burgemeester is geworden, en dat hij waarschijnlijk niet heeft geweten daarvoor in aanmerking gekomen te zijn, doet vermoeden dat Althaus' onderzoek negatief heeft uitgepakt. Gezien De Wijkerslooths verleden is dit geen verrassing.

De gemiddelde NSB'er koesterde aanvankelijk hoge verwachtingen van de Duitse machtsovername. Men vond dat de snelle capitulatie het gelijk van de NSB en het failliet van de democratie en het Huis van Oranje had bewezen. Veel partijleden namen aan dat na de overwinning op Engeland (men verwachtte in de zomer van 1940 elk moment de Duitse invasie) de NSB aan de macht zou komen.¹⁶⁶ Ook de leiding van de partij, Mussert voorop, koesterde deze hoop. Mussert verspreidde een toekomstvisie waarin een bond van Germaanse staten Europa zou domineren, met een Groot-Nederland onder leiding van de NSB als trouwe lidstaat. Door samen te werken met de Duitsers wilde de NSB zich ervan verzekeren dat Nederland een plek in de Nieuwe Orde zou krijgen.¹⁶⁷ Mussert was constant in overleg met het Duitse gezag om enige vorm van autoriteit te verkrijgen, en was om dit doel te bereiken bereid de bezetter in grote mate tegemoet te komen. Hij slikte onder anderen de oprichting van de Nederlandse SS, onder leiding van rivaal Henk Feldmeijer. De Duitsers keken echter neer op de volgens hen incapabele Mussert en op de intern verdeelde partij in het algemeen. Daarnaast beseften ze dat de NSB onder een groot deel van de bevolking uitermate impopulair was, en dat het daardoor nooit tot een loyale massaorganisatie uit zou kunnen groeien. Bovendien had Hitler weinig vertrouwen in buitenlandse fascistten. Het was zijn doel om de bezette gebieden te exploiteren, niet om gevoelens van nationale wederopstanding aan te wakkeren.¹⁶⁸ De NSB bleek vooral bruikbaar vanwege de verregeande bereidheid om de bezetter te gehoorzamen. Door de 'onvoorwaardelijke collaboratie' van de partij konden de Duitsers de NSB aan het lijntje houden en verschillende facties tegen elkaar uitspelen en ondertussen mankracht in dienst van het Rijk stellen als dat nodig was.

De inval van de Duitsers zorgde in eerste instantie voor een explosieve ledentoeename bij de NSB. In juni 1940 telde de partij ongeveer 27.000 leden; in december was dit naar 50.000 gestegen. In de tweede helft van 1941 werd met een aantal tussen 70.000 en 80.000 leden een maximum bereikt. Hierbij moet worden aangetekend dat het ledenverloop nogal groot was. Er is wel geschat dat elk derde lid dat zich na mei 1940 aanmeldde later zijn lidmaatschap later ook weer opzegde.¹⁶⁹ Deze leden van de ‘tweede ban’ werden spottend ‘meikevers’ genoemd. Het is waarschijnlijk dat een aanzienlijk aantal zich vooral uit opportunistische motieven bij de partij had aangesloten: men hoefde als NSB-lid minder vaak spullen bij de bezetter in te leveren, kreeg een voorkeursbehandeling bij distributie van voedsel en brandstoffen en werd minder snel gedwongen naar Duitsland gestuurd om te werken. Daarnaast hadden de Duitsers belang bij zoveel mogelijk goedgezinde mensen op politieke posities: lidmaatschap van de NSB kon je carrière dus flink vooruit helpen. Karel de De Wijkerslooth meldde zich na de capitulatie aan en was dus ook een ‘meikever’. Zijn motieven kunnen worden omschreven als ‘politiek opportunisme’: gezien de omstandigheden was de NSB de enige mogelijkheid om politiek actief te blijven, ook voor iemand zonder fascistische overtuigingen.

In het begin van de bezetting werd de positie van de NSB nog bedreigd door de Nederlandse Unie en, in mindere mate, enkele andere kleine fascistische bewegingen. De Unie raakte echter in moeilijkheden door geen zijde te willen kiezen in de strijd tussen Duitsland en de Sovjet-Unie. Sowieso was haar doel (het behouden van het Nederlandse volkskarakter) onverenigbaar met dat van de Duitsers (het creëren van een massaorganisatie om Nederland makkelijker te integreren in het Duitse Rijk). Vanwege het gebrek aan alternatieven werden de bezetters steeds afhankelijker van de NSB. In december 1941 werd bepaald dat de voortaan NSB de enig toegestane partij zou zijn. Daarnaast verkreeg Mussert de titel ‘leider van het Nederlandse volk’, maar niet voordat hij de eed van trouw op Hitler zou afleggen. Het overdragen door de Duitsers van enige autoriteit aan lokale nationaalsocialisten (wat ook in Noorwegen en België gebeurde) was onderdeel van het streven naar de Germanisering van de Germaanse broedervolken, als voorbereiding op hun incorporatie in een Groot Duits Rijk.¹⁷⁰ Het inzetten van niet-Duitse divisies aan het oostfront in dienst van de *Waffen-SS* vormde een ander onderdeel van dit plan: door ‘Europa te verdedigen’ tegen het bolsjewistische gevaar werden de soldaten gedenationaliseerd en werd hun loyaliteit naar hun gemeenschappelijke, Germaanse ras verlegd.¹⁷¹ In de praktijk veranderde er echter niet veel voor Mussert en de NSB: ze bleven niet meer dan een pion in het Duitse bezettingsbeleid. De pogingen van de bezetter om de bevolking vrijwillig te nazificeren waren grotendeels mislukt. De bezettingspolitiek verhardde en de gelijkschakeling

van het dagelijkse leven werd rücksichtloser doorgedrukt. De gedwongen arbeidsinzet, het wegvoeren van de Joden en het vastlopen van de inval in de Sovjet-Unie betekende dat de stemming zich in Bloms tweede fase (begin 1941-voorjaar 1943) scherper tegen de Duitsers begon te keren.¹⁷²

Nadat hij in november 1942 was teruggekomen in Neerlangbroek maakte Karel de Wijkerslooth gebruik van zijn NSB-lidmaatschap om te solliciteren naar de functie van bestuursraad in de provincie Utrecht. Het vooronderzoek dat naar hem gedaan werd leidde tot een positief advies. De baron werd 'geschikt geacht' voor een leidende functie. Hij bleek bekend te staan als gedisciplineerd en sociaal. Bovendien omschreef men hem als een actief partijlid dat de nationaal-socialistische beginselen graag uitdroeg. Hoewel hij enkele rechtszaken achter de rug had en in zijn burgemeesterperiode 'niet geheel voor vol' werd aangezien' stond dit De Wijkerslooth niet in de weg om aangenomen te worden.¹⁷³ Hij werd belast met zaken rondom wegen, waterschappen en de Woningwet, waardoor hij naar eigen zeggen in geen enkele politieke kwestie betrokken werd.¹⁷⁴ Gezien de schaarste aan bronnen uit de periode dat Karel voor de provincie werkte kunnen we dit niet verifiëren, maar getuigenverklaringen van na de oorlog lijken te bevestigen dat De Wijkerslooth zijn politieke activisme in deze tijd op gaf. Volgens een medebestuurder van de Stichtse olie- en lijnkoekenfabriek was hij na terugkomst van het oostfront veel 'rustiger en normaler'. Hij sprak nooit meer over de oorlog of politiek.¹⁷⁵ Collega's bij de Provinciale Staten stelden dat hij aanvankelijk nog zijn NSB-insigne droeg en zelfs een keer in Duits uniform op kwam draven, maar dat hij dit vrij snel achterwege liet. Hij maakte geen propaganda voor de NSB, en trok zich van de Duitsers weinig aan. Men beschouwde hem als ijverig, maar ook 'een beetje zonderling': hij kon slecht naar anderen luisteren en was vooral met zichzelf bezig.¹⁷⁶
¹⁷⁷ Hoewel er geen tekenen zijn dat De Wijkerslooth zichzelf heeft verrijkt door middel van zijn NSB-lidmaatschap, heeft hij zijn status als lid en ex-vrijwilliger bij de SS ingezet om extra levensmiddelenkaarten en tabaksrantsoenen te verkrijgen, alsmede om zijn radiotoestel te vrijwaren van de inleveringsplicht.^{178 179}

Andere getuigen meldden dat De Wijkerslooth in zijn privéomgeving niet alleen zijn politiek activisme had verloren, maar zijn plichten als NSB'er soms zelfs verzaakte. De Wijkerslooth wist van bepaalde personen in zijn omgeving dat deze in het verzet zaten, maar verraadde deze niet. Integendeel: hij liet soms onderduikers op zijn landgoed werken en schoot ze financieel te hulp.¹⁸⁰ Daarnaast blijkt hij de zoon van een expediteur aangemoedigd en geholpen te hebben onder te duiken voor de verplichte arbeidsinzet in Duitsland.¹⁸¹ Na een

bomaanslag op het St. Jozef-Internaat in Zeist stelde De Wijkerslooth zelfs zijn gehele woning beschikbaar voor de kloostercommunity, misschien onder invloed van zijn toenadering tot de katholieke kerk, ondanks dat hij wist van de illegale activiteiten die het klooster ontplooiden. De directeur verklaarde geen moment te hebben gevreesd dat de baron hen zou verraden: De Wijkerslooth kreeg het steeds voor elkaar dat zij konden blijven, ook als de Duitsers inkwartiering eisten. Sowieso kwam De Wijkerslooth ‘verre van pro-Duits’ op de directeur over.¹⁸²

We kunnen vaststellen dat De Wijkerslooth na zijn terugkomst van het front zijn ideologische scherpslijperij had verloren en de Duitse bezetter niet meer volledig ter wille was. Zolang de NSB de enige partij was die de wil van het volk kon vertegenwoordigen bleef hij lid, zij het passief. De situatie veranderde op Dolle Dinsdag, 5 september 1944. De verwachting dat Nederland binnen enkele dagen bevrijd zou worden leidde tot paniek binnen de NSB-gelederen, waarna een grootscheepse evacuatie van partijleden richting het Nederlandse noordoosten en Duitsland plaatsvond. De Wijkerslooth was zodanig teleurgesteld in deze actie dat hij diezelfde dag nog besloot zijn lidmaatschap te beëindigen.

‘Thans verandert deze toestand volkomen door het besluit tot evacuatie van alle leden der NSB – in feite dus van de Beweging zelve – naar het Duitse rijk. Met de verdwijning van de NSB van den vaderlandschen grond – welke ik niet wens te verlaten – is voor mij elke reden vervallen om mijn lidmaatschap te continueren. Ik heb daarom besloten om met ingang van heden uit de beweging te treden.’¹⁸³

In de ogen van De Wijkerslooth had de NSB het vaderland verraden door halsoverkop te vluchten. Dit was voor hem, altijd in de eerste plaats nationalist, niet te verkroppen. Voor De Wijkerslooth betekende deze stap tot zijn verdriet automatisch het neerleggen van zijn functie als bestuursraad.

Hoewel de NSB tijdens het grootste deel van de bezettingsperiode de enig toegestane partij was, ontstond het nooit de positie van een absolute minderheid. Tijdens de gehele oorlog had elke NSB’er ongeveer 70 tot 80 niet-NSB’ers tegenover zich, waarvan een groot deel de partij met de nek aankeek.¹⁸⁴ Geen enkele NSB’er zal zich helemaal aan de haat van de meerderheid hebben kunnen onttrekken. Doordat de partij werd geïdentificeerd werd met het steeds repressievere bewind van de bezetter, groeide de haat bij elk ingrijpen van de Duitsers. Ondanks dat het nationaal-socialisme het openbare leven bepaalde en de NSB een bevoorrechte positie had verkregen, bleef de invloed van Mussert en zijn partij op het landsbestuur gering. Daarnaast begonnen de kansen in de oorlog te keren nadat de

Amerikanen zich in het conflict hadden gemengd en de Duitsers bij Stalingrad een desastreuze nederlaag hadden geleden. Al deze ontwikkelingen leidde ertoe dat veel NSB'ers vooral in de 'derde fase' van de bezetting (voorjaar 1943-zomer/herfst 1944) kampten met een groeiende somberheid, en dat ze steeds minder geneigd waren om als groep voor hun overtuigingen uit te komen.¹⁸⁵ Volgens De Jong was de 'gewone NSB'er' in de zomer van 1944 in vergaande mate gedemoraliseerd en geloofde hij niet of nauwelijks meer in een ommezwaai van het oorlogsverloop.¹⁸⁶ De geallieerden rukten immers zo snel op na de landing in Normandië dat de bevrijding van Nederland aanstaande leek. Op 4 september waren de geallieerde troepen in Brussel. Er deden geruchten de omloop dat de geallieerden diezelfde avond de Nederlandse grens waren overgestoken en dat Breda was bevrijd. Ondanks dat deze berichten feitelijk onjuist waren veroorzaakten ze op 5 september, Dolle Dinsdag, een uitgelaten stemming onder de bevolking en grote paniek onder de NSB'ers. Uit angst voor bijtjesdag vluchtten veel NSB'ers, waaronder veel vooraanstaande partijleden, naar Oost-Nederland of Duitsland. Er wordt geschat dat de helft van diegene die verlof hadden om te vluchten daar gebruik van heeft gemaakt.¹⁸⁷ De NSB was als organisatie in elkaar gezakt; de maanden tot aan de bevrijding kenmerkten zich door een verdere desintegratie en demoralisatie. We kunnen concluderen dat De Wijkerslooth in de derde fase van de bezetting niet de enige NSB'er was wiens politieke activisme af nam. Door het voor de Duitsers ongunstige verloop van de oorlog begon het moraal van hun Nederlandse sympathisanten af te kalven, terwijl het verzet en de openlijke afkeer van de NSB juist groeide. Veel NSB'ers begonnen zich zorgen te maken om een mogelijke wraakafrekening bij de bevrijding en het gevolg was een chaotische vluchtsonderneming op Dolle Dinsdag, die in feite de doodsteek voor de partij betekende. Deze dag was voor De Wijkerslooth een ultiem bewijs van het falen van de beweging, en hij sprong af van het zinkende schip. Anderen bleven tegen beter weten in geloven dat het tij nog gekeerd kon worden.

4 Mea Culpa

Er zijn nagenoeg geen bronnen beschikbaar met betrekking tot De Wijkerslooths leven tussen september 1944 en mei 1945. Waarschijnlijk was hij, nu zonder fulltime functie, vooral in zijn kasteel Hindersteyn in Neerlangbroek te vinden, met alleen enkele bestuursvergaderingen als uitstapje. In deze periode was Zuid-Nederland al bevrijd; de rest van het land moest eerst nog de Hongerwinter doormaken. We kunnen ons voorstellen dat een ex-NSB'er als De Wijkerslooth in deze omstandigheden niet vaak publiekelijk op de voorgrond trad.

Op 18 mei 1945 werd De Wijkerslooth in zijn eigen huis opgepakt op verdenking lid te zijn geweest van de NSB. Bij het verhoor op diezelfde dag verklaarde hij voor de *Waffen-SS* aan het Oostfront te hebben gevochten.¹⁸⁸ Hierop werd hij gevangengenomen in Kasteel Sterkenburg, niet ver van zijn eigen woning. Op 3 juni werd hij echter al weer overgeplaatst naar Fort Honswijk, nabij Krimpen aan den IJssel. Ook daar zou hij niet lang blijven, want op 23 augustus werd hij naar Amersfoort vervoerd.¹⁸⁹ Op deze verandering van verblijfplaatsen na, gebeurde er in het eerste jaar na de arrestatie nagenoeg niets met de zaak-De Wijkerslooth. In maart 1946 werden er inlichtingen ingewonnen over de verdachte bij de bestuursleden van de lijnkoekenfabriek en de kloosterdirecteur die door de baron was geholpen, maar daar bleef het dan weer voor een paar maanden bij.^{190 191} Op 20 juli werd De Wijkerslooth nogmaals overgeplaatst, nu naar kamp Schoorl. Het was echter pas bij de laatste verplaatsing, op 15 oktober naar Fort Erfprins te Den Helder dat de autoriteiten zich met de zaak gingen bemoeien.¹⁹²

Op 30 oktober 1946 werden de eerste getuigen en de verdachte zelf verhoord, door een medewerker van de politieke recherche uit De Wijkerslooths regio. Twee plaatselijke NSB'ers konden niets anders melden dat de voormalige burgemeester van Hilversum netjes zijn contributie aan de beweging had betaald. Zijn butler en tuinman gaven echter een langere verklaring, met eenzelfde strekking: hun baas was inderdaad lid geweest van de NSB en had aan het oostfront gevochten, maar hij viel niemand lastig, maakte geen propaganda en had niemand verraden. De Wijkerslooth zelf maakte in zijn eerste verklaring al gewag van de 'toestand van overspanning' die hij in 1940 had meegemaakt. Nadat zijn eigen initiatief mislukt was, had hij zich uit noodzaak bij de NSB aangemeld, maar dit was een 'kapitale vergissing' geweest. Interessant is de toevoeging van de ondervrager op het proces-verbaal. 'Ik voeg hieraan toe, dat verdachte te Langbroek niet voor een verrader werd aangezien. Klachten of geruchten van verraad zijnerzijds, zijn hier nimmer vernomen.'¹⁹³

Een tweede ronde getuigen werd verhoord op 27 januari 1947. Nu werd niet zozeer de directe omgeving ondervraagd, maar mensen die met De Wijkerslooth in zijn professionele

functies samen hadden gewerkt. Wethouder Bakker en het voormalig hoofd van de Hilversumse politie deden uit te doeken hoe ‘Willem de Prater’ zich van een ijverige, gewaardeerde burgemeester ontpopte tot een zelfverklaard redder van het Vaderland. Twee collega’s van de Provinciale Staten bevestigden het beeld van een geestelijk niet helemaal normale man, maar meenden daarbij dat hij als NSB’er altijd het algemeen belang in het oog had gehouden en dat ze van pro-Duitse neigingen in de laatste fase weinig meer gemerkt hadden.¹⁹⁴ De Wijkerslooth legde bij dit verhoor zijn meest uitgebreide verklaring af.¹⁹⁵ Hij zette gedetailleerd zijn carrièreverloop uiteen en legde de nadruk op de vaderlandslievende motieven die hij gedurende de oorlog constant voor ogen had. ‘Ik had bij alles wat ik deed het oog gericht op het welzijn van ons Vaderland, hoewel ik thans toegeef, dat ik het verkeerd heb gezien.’ Daarbij bagatelliseerde hij zijn pro-Duitse neigingen. Hij was immers uit ‘Vaderlandse overwegingen’ tegen aansluiting met Duitsland, had nooit een eed van trouw op de führer of Mussert afgelegd, had alleen op ambtelijk niveau beperkt contact met Duitsers en NSB’ers en maakte nooit propaganda voor de NSB. Wij weten dat dit laatste wellicht gold voor de periode na 1942, maar bepaald niet voor zijn eerste periode als NSB-lid. Zijn overstap naar de NSB moest volgens hem in het licht van zijn overspannenheid gezien worden: later raakte hij zeer teleurgesteld in de beweging. Met betrekking tot het oostfront meldde De Wijkerslooth:

‘Toen mij bij de NSB alles uit handen viel, zag ik ten slotte nog mogelijkheid voor Nederlandse volk in de bestrijding van het communisme, dat is waarom ik mij toen heb verbonden bij Nederlandse legioen.’

Zoals eerder vermeld wist De Wijkerslooth dat hij zich aanvankelijk aan de *Waffen-SS* had verbonden, maar dat rijmde waarschijnlijk niet genoeg met zijn focus op een verklaring waaruit zoveel mogelijk vaderlandsliefde zou moeten spreken. Sowieso vormden Karels verklaringen een combinatie van enerzijds het ruiterslijk bekennen van de hoofdzaken en zich daarvoor verontschuldigen, maar anderzijds ook het licht verdraaien van het verleden om er zelf beter uit te komen. Met deze verklaringen zat het werk voor de lokale recherche erop. In februari 1947 droeg men het dossier over aan het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam. Daar werd het opgepikt door een procureur-fiscaal, die op 23 april een gerechtelijk vooronderzoek startte. Tegen de verdachte was immers het ernstige bezwaar gerezen dat hij:

‘Te Hilversum, althans in Nederland, althans daar of elders in Europa, op of omstreeks 25 juli 1941, in elk geval durende den tijd van den op 10 mei 1940 aangevangen oorlog van Duitschland tegen Nederland, als Nederlander, in de zin van artikel 83 van het Wetboek van Strafrecht, wetende dat Duitschland als toen met Nederland in oorlog was, vrijwillig bij de

buitenlandsche mogelijkheid Duitsland is getreden in krijgsdienst, althans in staatsdienst, althans in publieken dienst, namelijk bij de Standarte Nord-West der Waffen SS, althans het Vrijwilligerslegioen Nederland, althans het Duitse leger.¹⁹⁶

De procureur-fiscaal voegde hier aan toe dat hij een psychologisch of psychiatrisch onderzoek in deze casus nuttig achtte.¹⁹⁷ Op 12 juli verwelkomde de Valeriuskliniek in Amsterdam, een psychiatrisch behandelcentrum verbonden aan de VU, daarom de ex-burgemeester van Hilversum als nieuwe patiënt.

Twee dagen na zijn entree werd De Wijkerslooth door zijn arts gevraagd een beschrijving van zijn leven te geven. Anders dan in zijn verklaringen aan de politie ging De Wijkerslooth ditmaal diep in op zijn familieomstandigheden en persoonlijke psychische problemen. Hij maakte melding van de strenge opvoeding van zijn vader, zijn overspannen periodes in 1919 en 1931, een hersenschudding door een val van een paard in 1937, zijn angst voor een mislukt huwelijk en de dood van zijn moeder. Deze omstandigheden leidden volgens hem tezamen met het grote verantwoordelijkheidsgevoel als burgemeester en de klap van de bezetting tot een psychose, waarin hij zich verbeeldde ‘geroepen te zijn tot een historisch-politieke rol in dagen van omwenteling, met vrijmetselaren als voornaamste tegenstander.’ Deze openheid leidde bij De Wijkerslooth tot een inzicht die hij in zijn voorgaande verklaringen niet zo expliciet had ingezet, maar die sindsdien de rode draad van zijn verdediging zou zijn:

‘Mijn vaste overtuiging is dat mijn politieke misvattingen (NSB, Nederlands legioen) *uitsluitend* te wijten zijn aan mijn geestelijke break-down van 1940.’¹⁹⁸

Men besloot in augustus het onderzoek zou nog met een paar maanden te verlengen: pas op 5 december was De Wijkerslooth terug in Fort Erfprins.

Op 13 december stuurden de behandelaars van de Valeriuskliniek hun rapport over de baron naar het Gerechtshof. In dit rapport werd ingegaan op De Wijkerslooths jeugd, de psychologische problemen in zijn familie, en zijn opmerkelijke gedrag in 1940. Men schetste een beeld van Karel als een slimme (een IQ van 127), sociale, hulpvaardige en welwillende man. De patiënt zou de ernst van de situatie echter niet in zien, hij dacht dat het ‘met een sisser zou aflopen’. Een groter probleem vormde zijn ‘wilsleven’: De Wijkerslooth wilde constant meer bereiken dan dat redelijkerwijs mogelijk was. Alle factoren tezamen (een psychisch belaste familie, eerdere fases van overspannenheid, een man die meer wil dan hij kan en de stress rond mei 1940) wezen er volgens de onderzoekers op dat Karel in 1940 leed aan een ‘atypische vorm van een manisch-depressieve psychose’. Op het moment van het onderzoek, zeven jaar later, bevond hij zich nog steeds in een uitloper van deze fase, en dus

kon van een chronische depressie gesproken worden. Volgens de psychiaters had deze bevinding verregaande gevolgen voor De Wijkerslooths rechtszaak:

‘De aard en intensiteit van deze ziekte, waarvan hij thans nog de onmiskenbare resten heeft, veroorzaakten, dat hij ten tijde van het plegen van het ten laste gelegde de gevolgen, draagwijdte en beteekenis van zijn daden niet kon overzien. Onderzochte moet dan ook tengevolge van een ziekelijke stoornis, resp. gebrekkige ontwikkeling zijner geestvermogens, als ontoerekeningsvatbaar voor het ten laste gelegde worden beschouwd.’¹⁹⁹

Na de openbaarmaking van dit rapport was men klaar om de zaak voor te brengen: in januari 1948 werd het vooronderzoek gesloten (twee en een half jaar nadat De Wijkerslooth werd gearresteerd). Volgens Karels advocaat betekende het rapport dat het niet eens meer nodig was om De Wijkerslooth voor het gerecht te leiden. Zijn cliënt had immers volgens het rapport geen schuld aan het ten laste gelegde.²⁰⁰ Het Tribunaal Utrecht wees dit verzoekschrift tot invrijheidsstelling echter af.²⁰¹

Op 9 maart 1948 verscheen De Wijkerslooth dan eindelijk voor de rechter. De Wijkerslooth werd onder andere ten laste gelegd in dienst te zijn geweest van het Nederlandse Legioen, artikelen te hebben verspreid waaruit een pro-Duitse gezindheid bleek, lid te zijn geweest van de NSB en de WA en op grond van zijn NSB-lidmaatschap voordeel te hebben getroffen uit de omstandigheden (extra levensmiddelenkaarten, behoud radiotoestel). Voor al het ten laste gelegde had de Rechtspleging degelijk bewijs verzameld en De Wijkerslooth bekende dan ook alle aanklachten. Echter, zo meende het Tribunaal, uit het psychiatrische rapport bleek dat de verdachte als ontoerekeningsvatbaar moest worden beschouwd voor de ten laste gelegde feiten.²⁰² De rechters bleken niets op de conclusies van het rapport aan te merken te hebben. Karel de Wijkerslooth de Weerdesteyn was, na bijna drie jaar opgesloten te zijn geweest in verschillende kampen voor politieke delinquenten, plots een vrij man.

In het voorgaande hoofdstuk hebben we gezien dat NSB’ers tijdens de oorlog de haat van een groot deel van de bevolking met zich mee droegen. Men hield zich al vanaf het begin van de bezetting bezig met hoe er bij een eventuele bevrijding wraak kon worden genomen op de ‘foute’ Nederlanders: vanaf 1941 spreekt men van ‘bijltesdag’.²⁰³ De regering in ballingschap wilde echter koste wat kost voorkomen dat de bevolking de kans kreeg om voor eigen rechter te spelen. Men wilde na de bevrijding rap een krachtig bestuur implementeren die ervoor kon zorgen dat collaborateurs zo snel mogelijk geïnterneerd konden worden. In Londen had de regering al de Bijzondere Rechtspleging in het leven geroepen, een verzameling aan buitengewone wetsbesluiten met ten doel al diegene te berechten die zich tijdens de oorlog

schuldig hadden gemaakt aan collaboratie. Het Besluit Buitengewoon Strafrecht (BBS) zette uiteen wat strafbaar was en wat voor straffen men kon opleggen. Omdat de bepaling ‘hulpverlening aan de vijand’ een groot spectrum aan verschillende overtredingen omvatte, besloot men naast de Bijzondere Gerechtshoven geheel nieuwe rechtsprekende organen op te richten, Tribunalen, waarin Nederlanders (juristen en leken) moesten oordelen of landgenoten zich als goede burgers hadden gedragen. De delictomschrijving was zeer algemeen, waardoor het mogelijk werd om mensen alleen al op ‘foute gezindheid’ (bijv. lidmaatschap van de NSB) te berechten. Het Tribunaalbesluit was een gevolg van de wil om na de oorlog absolute normen van ‘goed’ en ‘fout’ te hanteren.²⁰⁴ NSB’ers werden collectief gecriminaliseerd en door internering verwijderd van de ‘goede’ rest van de bevolking. De regering zag het nationaal-socialisme als een denkfout en men wilde door heropvoeding de collaborateurs weer het democratische pad op krijgen.

In vergelijking met andere landen kon de Nederlandse regering zich erop voorstaan dat de afrekening met collaborateurs na de bevrijding niet al te bloedig verliep. Men lukte het echter niet om chaotische toestanden te voorkomen, te meer omdat de ruime opvatting van collaboratie een enorme arrestatiewoede tot gevolg had. Tussen de 120.000 en 150.000 mensen zijn korte of langere tijd in bewaringskampen geïnterneerd geweest. In totaal waren er zelfs van 450.000 mensen dossiers aangelegd. Het moge geen verrassing zijn dat het onmogelijk bleek om al deze mensen snel te berechten. Dit leidde tot overvolle kampen, waar de leefomstandigheden vaak te wensen over lieten: op sanitair, slaapgelegenheid en hygiëne werd nauwelijks gelet. Er was een groot gebrek aan voedsel, kleding, kolen en bouwmaterialen. Tevens blijkt er in veel kampen sprake te zijn geweest van mishandeling door wraakzuchtige bewakers. De publieke opinie, nog altijd vol van haat jegens NSB’ers, kon zich er niet druk om maken.²⁰⁵ Over de omstandigheden waarin De Wijkerslooth heeft moeten leven in zijn verschillende kampen wordt in de bronnen niets duidelijk.

In de tweede helft van 1945 begonnen de autoriteiten in te zien dat het rechtssysteem niet toereikend was om een zo groot aantal mensen eerlijk te berechten. Het besluit Politieke Delinquenten (oktober 1945) voorzag in een voorwaardelijke buitenvervolgstelling voor ‘lichte’ gevallen. Het zou tot de zomer van 1946 duren totdat de vrijlatingen in grote getale op gang kwamen: op 1 juni 1946 zaten nog zo’n 70000 mensen in kampen, op 1 oktober 49000 en op 1 maart 1947 waren er 25000 man over. Bij de troonsbestijging van Juliana in september 1948 zat nog maar vijf procent van alle gearresteerden (7000 man) vast. De vrijlating van ‘lichte’ gevallen stond symbool voor het milder worden van de rechtspraak, politiek en publieke opinie tegenover de politieke delinquenten. Alleen in de overgangsfase na

de bevrijding, toen het Militair Gezag het machtsvacuüm moest opvullen, stonden de absolute normen van ‘goed’ en ‘fout’ voorop. De daaropvolgende regeringen waren echter gematigder en pragmatischer ingesteld, en wilden niet dat honderdduizenden Nederlanders als paria’s zouden worden blijven behandeld. Het formele belang van ‘goed’ en ‘fout’ werd snel opgeheven, waardoor een groot deel van de ‘foute’ Nederlanders na enkele jaren weer in de samenleving werd opgenomen.²⁰⁶

Karel de Wijkerslooth was echter geen ‘licht’ geval. Hij had immers een maatschappelijke functie (bestuursraad) bekleed op grond van nationaal-socialistische overtuigingen en in het openbaar redevoeringen gehouden ten behoeve van het nationaal-socialisme (hoewel hij bij zijn verhoren volhield nooit propaganda te hebben gemaakt). Bovendien had hij deel uit gemaakt van de *Waffen-SS*, wat telde als zijn zwaarste vergrijp. Voor zo een delict werd aanvankelijk vijftien jaar geëist, maar later daalde het naar vier tot acht jaar. NSB’ers die publieke functies hadden bekleed zonder een verder misdrijf te plegen kregen te maken met gevangenisstraffen van één tot vijf jaar. Gezien de ernst van de feiten en de degelijke bewijsvoering hing De Wijkerslooth dus een gevangenisstraf van meerdere jaren boven het hoofd. Zijn vrijspraak is geheel te danken aan het psychiatrische rapport van de Valeriuskliniek. Het niet opleggen van een straf op basis van ontoerekeningsvatbaarheid moet waarschijnlijk als een uitzondering worden gezien ten opzichte van de normale gang van zaken bij de Bijzondere Rechtspleging. J. Hofman heeft het gebruik van psychiatrische onderzoeken bij het Bijzondere Gerechtshof in Amsterdam onderzocht. Hij kwam tot de conclusie dat in 136 gevallen opdracht is gegeven tot het maken van een psychiatrisch rapport, wat uiteindelijk voor 15 verdachten tot vrijspraak leidde (ongeveer 11 procent). In totaal veroordeelde het Gerechtshof 3903 mensen, wat betekent dat bij minder dan 3 procent van de veroordeelden om psychiatrisch advies is gevraagd.²⁰⁷ Men kan uit dit specifieke onderzoek geen grote conclusies trekken, maar het is gerechtvaardigd om te stellen dat de uitspraak in de zaak-De Wijkerslooth een uitzonderlijk karakter had.

Hoe diep de biografie zich ook in zijn onderwerp verdiept, het blijft moeilijk om de persoon zo goed te leren kennen dat men een oordeel kan geven over zijn psychologische gesteldheid en mentale capaciteiten. Ik zal me daarom niet wagen aan een antwoord op de vraag of de uitspraak tegen Karel de Wijkerslooth terecht was. Ik kan me alleen niet aan de indruk onttrekken dat het psychiatrische rapport de verdachte wel erg goed uitkwam. Natuurlijk bewees zijn optreden in 1940 dat hij te kampen had met overspannenheid, grootheidswaan en vatbaar was voor complottheorieën. Bovendien bevestigen de meeste getuigenverklaringen

het beeld van een ietwat zonderlinge, eigenaardige man, die meer wil dan dat hij kon. Ik neem aan dat de psychiaters van de Valeriuskliniek hun werk professioneel hebben uitgevoerd, maar de stelling dat álle keuzes van De Wijkerslooth (stichten van een eigen beweging, lid worden van de NSB en vechten aan het oostfront) terug te voeren zijn op een manische depressie gaat behoorlijk ver. Vóór de zomer van 1947 maakte De Wijkerslooth in zijn verhoren wel melding van zijn overspannenheid, maar de nadruk lag eerder op de verwezenlijking van zijn vaderlandslievende idealen. Pas na het onderzoek pikte de verdediging van de baron het thema van een ontoereikend geestesvermogen op, en stuurde het aan op vrijlating. Het is natuurlijk een optie dat De Wijkerslooth en zijn verdediging vóór zijn verblijf in de Valeriuskliniek ook niet wisten wat er precies aan hem mankeerde, maar het blijft een feit dat de beslissing om een psychiatrisch rapport op te laten stellen de voormalige oostfrontstrijder enorm heeft geholpen.

Conclusie

Karel baron de Wijkerslooth de Weerdesteyn stierf in Utrecht in 1975. Van wat er tussen 1948 en zijn overlijden is gebeurd weet ik nagenoeg niets. Deze studie heeft echter niet ten doel gehad een volledig levensverhaal te schrijven: dat is zo goed als onmogelijk en ook niet relevant. Hoewel de persoon De Wijkerslooth op zichzelf al een bijzonder verhaal biedt, leek het mij toch interessanter om zijn leven in een historische context te plaatsen, met als onderliggende aanname dat deze casus ons wellicht wat zegt over Nederland tijdens de bezettingsperiode. Uiteraard moet je als professioneel historicus ervoor waken om uit één geval generaliserende conclusies te trekken. Het zou veel te arrogant zijn om te stellen dat ik met dit particuliere onderzoek de onhoudbaarheid van bestaande aannames bewijs of met volledig nieuwe inzichten kom. Het is daarentegen mijn bedoeling geweest om, door de aandacht te richten op één specifiek geval, ons historisch begrip van collaboratie tijdens de oorlog iets verder in te kleuren, in wisselwerking met bestaand onderzoek dat grotere thema's behandelt. Het is juist de combinatie van macro- en microstudies die voor een zo compleet en accuraat mogelijk inzicht in de bezettingsperiode zorgt.

De Wijkerslooth verscheen in 1940 op het politieke toneel, maar gezien de hoofdthema's in zijn geschriften werd hij beïnvloed door het heterogene vernieuwingsdenken dat voor de oorlog school maakte onder een deel van de Nederlandse elite. *Nationale Eenheid* herhaalde de kernbegrippen waar de meeste vernieuwers op hamerden: nationale eenheid, sterker gezag en een organische opbouw van de samenleving. Er was geen consensus over hoe deze begrippen praktisch ingevuld moesten worden en wat ze betekenden voor het voortbestaan van de democratie. Voor de oorlog was er geen duidelijke scheidslijn tussen democraten en anti-democraten of fascisten en niet-fascisten. Deze poreuze grenzen leidden ertoe dat voor een aantal vernieuwers de overstap naar een fascistische beweging als de NSB niet geheel ondenkbaar was. De inval van de Duitsers haalde velen (de 'meikevers') over om die stap te zetten. Ook De Wijkerslooth wandelde al op de grens tussen democratie-kritisch en ronduit anti-democratisch. Zijn toetreding tot de NSB kwam dus niet geheel uit het niets.

De capitulatie bracht een grote schok teweeg onder de Nederlandse bevolking, maar de bezetting bleek in de eerste fase niet zo radicaal als gevreesd. Uit verantwoordelijkheidsgevoel en een gezond realisme (Duitsland leek in 1940-1941 aan de winnende hand) predikte een groot deel van de Nederlandse elite accommodatiegedrag: samenwerken met de, ogenschijnlijk milde, Duitse bezetter om erger te voorkomen en er het beste voor de Nederlandse bevolking uit te halen. Het geloof dat het mogelijk was om tijdens

de bezetting het Nederlandse karakter te behouden en een machtsovername van nationaal-socialisten te voorkomen (de ‘beschermingshypothese’) beïnvloedde het gedrag van bijna alle bestuurders. De Wijkerslooth vormde hier in zijn burgemeestersperiode geen uitzondering op. Voor sommige vernieuwers bood de bezetting ook een kans om vooroorlogse vernieuwingsideeën in praktijk te brengen. Zij riepen de bevolking op om niet bij de pakken neer te zitten, maar juist nu een eenheid te vormen om in samenwerking met de bezetter een nieuw Nederland op te bouwen. Dit is precies de toon die De Wijkerslooth als leider van *Nationale Eenheid* aanhief.

Wat De Wijkerslooth zo’n bijzonder geval maakte was de cocktail van een niet al te stabiele psychische gesteldheid, de schok van de bezetting en de zware verantwoordelijkheid van zijn functie, overspannenheid door hoge werkdruk, de dood van zijn moeder en stress voor een aankomend huwelijk, die leidde tot een mentale inzinking en het waanidee dat Nederland juist hem als Leider nodig had. Zijn ideeën als voorman van *Nationale Eenheid* waren vergelijkbaar aan die van de Nederlandse Unie, die op dat moment uitgroeide tot een ongekende massabeweging. Zijn groeiende focus op de gevaren van de vrijmetselarij, aangemoedigd door de ogenschijnlijke interesse van de Duitse autoriteiten, brachten hem echter in een politiek isolement, die hem noopte tot de opheffing van zijn beweging en de toetreding tot de NSB. Het was een politiek opportunistische keuze: de NSB leek kandidaat om op termijn de macht in Nederland over te nemen, en bleef later dan ook als enig toegestane partij over. Bovendien vond De Wijkerslooths toenemende vijanddenken daar een gewillig gehoor: onderdompeling in het NSB-milieu heeft zijn radicalisering waarschijnlijk alleen maar versterkt. Uiteindelijk bleek De Wijkerslooths gedrag, dat hem meermaals in de rechtszaal deed belanden, ook voor de NSB te excentriek. Zijn carrière leek op een doodlopende weg te zijn uitgelopen. In een spontane noodsprong sloot hij zich aan bij de *Waffen-SS*. Het is niet te achterhalen wat het oostfront met Karel heeft gedaan, maar na thuiskomst verloor hij zijn politieke betrokkenheid in snel tempo. Hij zat de oorlog uit en hielp zelfs mensen in zijn omgeving die zich niet hielden aan de regels van de bezetter. Hij bleef tot 1944 een passief NSB-lid: in deze periode groeide de haat van de bevolking jegens de NSB, terwijl eveneens duidelijk was geworden dat de bezetter zich weinig aan de wensen van de beweging gelegen liet. De Wijkerslooth was niet de enige NSB’er die gedemoraliseerd raakte: de desintegratie openbaarde zich op Dolle Dinsdag in volle hevigheid, en bleek voor de baron de reden om zich definitief van de partij af te wenden. Na de bevrijding belandde ‘Willem de Prater’ samen met tienduizenden andere collaborateurs in bewaringskampen, waar hij lang de tijd had om zijn mea culpa te perfectioneren. De ex-burgemeester betuigde spijt

over wat hij had gedaan, maar wees op zijn overspannenheid en benadrukte dat vaderlandsliefde altijd zijn belangrijkste motivatie was geweest. Het was echter de ‘ontdekking’ van zijn manische depressie die hem een overkoepelend excuus bood om aan strafvervolgning te ontkomen, een waarschijnlijk uitzonderlijke beslissing voor de Bijzondere Rechtspleging.

We hebben hier te maken met een man die al voor de oorlog te kampen had met psychische problemen. Gezien zijn excentrieke gedrag tijdens de gehele oorlogsperiode en de stellige conclusies van de psychiaters in de Valeriuskliniek kunnen we stellen dat de groothedswaanzin, het radicaliserende complotdenken en de opmerkelijke besluiten (stoppen met burgemeesterschap, aanmelden bij *Waffen-SS*) in grote mate kunnen worden toegeschreven aan De Wijkerslooths bijzondere psychische gesteldheid. Ook in zijn periode als bestuursraad bleef het beeld overeind van een zonderlinge, op zichzelf gerichte man die chronisch meer wilde dan waar hij toe in staat was.

Evenwel kan zijn haperende geestesvermogen niet als enige verklaring voor zijn politieke acties gelden. Hij geloofde, net als veel andere Nederlanders, waarschijnlijk echt dat het Nederlandse bestel toe was aan vernieuwing en dat de democratische staatsvorm daar het slachtoffer van zou moeten zijn. Net als andere bestuurders nam hij een accommoderende houding aan tegenover de bezetter. Zijn beslissing om *Nationale Eenheid* op te richten getuigt dan wel van groothedswaanzin, maar zijn ideeën waren op zichzelf op dat moment niet uitzonderlijk. Lid worden van de NSB was zelfs een logische stap voor iemand die zich al langer op de ondoorzichtige grens tussen vernieuwing binnen het democratische bestel en opbouw van een nieuwe, autoritaire orde bevond: het politieke momentum lag bij die beweging, vooral na opheffing van de Nederlandse Unie (die De Wijkerslooth sowieso al meed vanwege haar vermeende maçonnieke karakter). We moeten De Wijkerslooths verlies van enthousiasme voor de NSB en het nationaal-socialisme niet alleen zien als een uiting van weer ‘normaal’ worden na de geestelijke break-down van 1940, maar ook als een reactie op het onvermogen van de NSB om de daadwerkelijke macht in handen te krijgen, de strengere bezettingspolitiek en de ontwikkeling van de oorlog die zich tegen Duitsland keerde.

De Wijkerslooths leven illustreert de belangrijke stelling dat het begin van de bezetting niet gelijk het moment was waarop mensen moesten kiezen tussen collaboratie of verzet.²⁰⁸ In de eerste fase van de bezetting bestond er een consensus over een middenweg van accommodatie, onder invloed van een realistische kijk op de oorlogsontwikkelingen, de beschermingshypothese en vooroorlogse vernieuwingsideeën. Pas later, toen duidelijker werd

wat Duitsland voor ogen stond met Nederland en de ruimte voor een eigen Nederlands geluid praktisch wegviel, voelden meer mensen zich gedwongen tot het maken van scherpere keuzes. De Wijkerslooth koos, onder invloed van een groeiende vijandigheid jegens vrijmetselaren en Joden, voor de NSB. Dit was, als we zijn redenering volgen, een logische stap, net zoals het opzeggen van het lidmaatschap drie jaar later. Hij ging echter verder door zich bij de *Waffen-SS* te melden, wat telde als één van de ernstigste vormen van onvoorwaardelijke collaboratie. Hoezeer zijn bijzondere psyché daaraan heeft bijgedragen is onduidelijk, maar het blijft een radicale keuze, die zeker niet noodzakelijk was: in die zin is De Wijkerslooth geen ‘grijs’ persoon geweest.

Het opmerkelijke levensverhaal van De Wijkerslooth maakt het moeilijk om hem een ‘typisch’ geval van collaboratie te noemen: zijn vrijspraak bewijst zijn uitzonderlijke levensloop. Ik hoop echter ook duidelijk te hebben gemaakt dat zo een typisch geval niet bestaat. Ieder gaf zijn eigen invulling aan het toenadering zoeken tot de bezetter en hoe politiek actief te zijn (Nederlandse Unie, NSB, SS of onafhankelijk blijven). Het onderscheid tussen dé collaborateur en dé verzetsman is misleidend. Echter, de denkwijze van mensen en de beschikbaarheid van mogelijke keuzes werden beïnvloed en beperkt door de omstandigheden binnen de vooroorlogse samenleving, de krijgsonwikkeling van de oorlog, de ontwikkeling van de NSB versus andere politieke mogelijkheden en de verhardende bezettingspolitiek. Door deze factoren te bestuderen kan men patronen ontdekken in de ontwikkeling van collaboratie en onderscheid maken in vormen daarvan. Op die manier past ook het verhaal van Karel baron de Wijkerslooth de Weerdesteyn binnen een groter analytisch raamwerk. Dat neemt niet weg dat we ons kunnen blijven verwonderen over deze excentrieke en in veel opzichten uitzonderlijke figuur.

Noten

Inleiding

¹ Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 14 dln (1969-1994), <http://www.niod.knaw.nl/nl/koninkrijk>, Deel 4: 163.

² De Jong, *Koninkrijk*, Deel 4: 163.

³ Chris van der Heijden, *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, Contact, 2001) 412.

⁴ J.C.H. Blom, 'In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland', in: *Crisis, Bezetting en Herstel: Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam, Nijgh en van Ditmar, 1989) 102-120.

⁵ J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting: 10 mei 1940-5 mei 1945', *Crisis, Bezetting en Herstel: Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam, Nijgh en van Ditmar, 1989) 68.

⁶ Werner Rings, *Leben mit dem Feind: Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939-1945* (München, Kindler, 1979) 112-229.

⁷ Blom, 'In de ban van goed of fout?', 116-117.

⁸ A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie* (Assen, van Gorcum, 1968).

⁹ Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie: Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1941* (Amsterdam, Prometheus, 1999).

1 De roep om vernieuwing

¹⁰ Rede De Wijkerslooth in: Verslag van het voorgevallene vóór de opening van de vergadering van den Gemeenteraad van Hilversum op di 2 jul 1940, *SAGV* 160, 940.

¹¹ Prof dr. L. van der Horst en Dr. S. P. Tammenoms Bakker, Onderzoek naar geestesvermogens De Wijkerslooth, 13 dec 1947, *NA-CABR*, 57063.

¹² De Wijkerslooth aan Tammenoms Bakker, Levensbeschrijving, 14 jul 1947. *NA-CABR*, 57063.

¹³ Van der Horst en Tammenoms Bakker, Onderzoek 13 dec 1947, *NA-CABR*, 57063.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Rijksuniversiteit Leiden, *Jaarboeken der Rijksuniversiteit Leiden* (Leiden, NV Boekhandel en Drukkerij, 1920-1925).

¹⁶ Unie der Rooms-Katholieke Studentenverenigingen in Nederland, *Annuaria der Rooms-Katholieke Studenten in Nederland* (Amsterdam, Koersen, 1921-1924).

¹⁷ Van der Horst en Tammenoms Bakker, Onderzoek 13 dec 1947, *NA-CABR*, 57063.

¹⁸ De Wijkerslooth aan Tammenoms Bakker, Levensbeschrijving, 14 jul 1947. *NA-CABR*, 57063.

¹⁹ Departement van Defensie, Extractie uit stamboeknummer 10972, 14 feb 1940, *SAGV* 160, 940.

²⁰ Rede van burgemeester de De Wijkerslooth bij ambstaanvaarding, 1 feb 1940, *SAGV* 160, 940.

²¹ J.C.H. Blom, 'Nederland in de jaren dertig: een 'burgerlijk-verzuilde' maatschappij in een crisis-periode', in: *Crisis, Bezetting en Herstel: Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam, Nijgh en van Ditmar, 1989) 8.

²² Blom, 'Nederland in de jaren dertig', 11.

²³ Ibidem, 15-17.

²⁴ van der Heijden, *Grijs Verleden*, 42.

²⁵ J. Hofman, *De collaborateur: een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter* (Meppel, Boom, 1981) 22.

²⁶ de Jonge, *Crisis en critiek*, 5-6.

²⁷ Blom, 'Nederland in de jaren dertig', 7

²⁸ H.W. von der Dunk, 'Conservatisme in Nederland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*. Deel 90 (1975) 15-37.

²⁹ De Jonge, *Crisis en critiek*, 1.

³⁰ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 20.

³¹ De Jong, *Koninkrijk*, Deel 1: 245.

³² Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 59.

³³ J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980, Band 1: Herkomst en Groei (tot 1963)* (Nijmegen, Valkhof, 1995) 90.

³⁴ Van der Heijden, *Grijs Verleden*, 61.

³⁵ Gerard Knuvelde, *Volk en Staat* (Rotterdam, Vox Romana, 1936) 112.

³⁶ De Jonge, *Crisis en critiek*, 174.

³⁷ C. Gerretson, *Koninklijk kabinet of dictatuur? Open schrijven aan dr. H. Colijn* (Den Haag, van Stockum, 1933) 48.

-
- ³⁸ Van der Heijden, *Grijs Verleden*, 58.
- ³⁹ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 68.
- ⁴⁰ J.A. Berger e.a. 'Verantwoording door de redactie', *Het Gemeenebest*, Eerste Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1939) 3.
- ⁴¹ F. Prakke, 'Demokratie in de praktijk van deze tijd', *Het Gemeenebest*, Eerste Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1939) 67.
- ⁴² Dries van Melsen, 'Groei en tempo ener nationale heroriëntering', *Het Gemeenebest*, Eerste Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1939) 251.
- ⁴³ J.J. Schokking, *In de klem der verdeeldheid* (Utrecht, Bruna, 1939) 133.
- ⁴⁴ Schokking, *In de klem der verdeeldheid*, 127.
- ⁴⁵ De Jonge, *Crisis en critiek*, 316.
- ⁴⁶ B. Wigtersma, 'Richtlijnen en schets eener redelijk-democratische staatsinrichting voor Nederland', *Waagreeks Publicatie No.1* (Bussum, van Dishoeck, 1936) 24, 28-29.
- ⁴⁷ J. Frijling, 'De onvermijdelijkheid eener autoritaire regering', *Waagreeks Publicatie No. 3* (Bussum, van Dishoeck, 1936) 12.
- ⁴⁸ Gerhard Hirschfeld, *Nazi Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation 1940-1945* (Oxford, Berg, 1988) 264.
- ⁴⁹ Hirschfeld, *Nazi Rule*, 253.
- ⁵⁰ *Ibidem*, 254.
- ⁵¹ Roger Griffin, *The Nature of Fascism* (Londen, Routledge, 1991) 26.
- ⁵² Griffin, *Nature of Fascism*, 44.
- ⁵³ Robert O. Paxton, *The Anatomy of Fascism* (Londen, Allen Lane, 2004) 41.
- ⁵⁴ Paxton, *Anatomy of Fascism*, 78-81.
- ⁵⁵ Philip Morgan, *Fascism in Europe, 1919-1945* (Londen, Routledge, 2003) 116.
- ⁵⁶ Griffin, *Nature of Fascism*, 137
- ⁵⁷ *Ibidem*, 199.
- ⁵⁸ *Ibidem*, 50-51.
- ⁵⁹ *Ibidem*, 135.
- ⁶⁰ Karel de Wijkerslooth, *Nationale Eenheid* No. 1 (6 juli 1940).
- ⁶¹ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid* No.1, 6.
- ⁶² *Ibidem*, 8.
- ⁶³ *Ibidem*, 1.
- ⁶⁴ *Ibidem*, 6.

2 De Van Hogendorp van 1940 staat op

- ⁶⁵ Werkgroep 'Beschrijving Hilversums Verzet 1940-1945'; Werkgroep Herdenking Mei '40-'45', *Hilversum: Onderdrukking en Verzet 1940-1945* (Hilversum, de Boer, 1985) 18.
- ⁶⁶ Rede van de Burgemeester van Laren bij ambtsaanvaarding De Wijkerslooth, 1 feb 1940, *SAGV* 160, 940.
- ⁶⁷ Rede De Wijkerslooth bij ambtsaanvaarding, *SAGV* 160, 940.
- ⁶⁸ Brief gemeentesecretaris G.G. Pekelharing aan Mr. Beunke (advocaat De Wijkerslooth), 29 maart 1946, *SAGV* 160, 940.
- ⁶⁹ Procesverbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, getuige 3. Gerardus Vrydag (hoofd politie Hilversum), 27 jan 1947, *NA-CABR*, 57063.
- ⁷⁰ Resumé van het door de burgemeester gesprokene voor de radio-centrale op 20 mei 1940, *SAGV* 160, 198.
- ⁷¹ Resumé van het door de burgemeester gesprokene voor de radio-centrale op 24 mei 1940, *SAGV* 160, 198.
- ⁷² Resumé van het door de burgemeester gesprokene voor de radio-centrale op 30 mei 1940, *SAGV* 160, 198.
- ⁷³ Resumé van het door de burgemeester gesprokene voor de radio-centrale op 23 mei 1940, *SAGV* 160, 198.
- ⁷⁴ Resumé van het door de burgemeester gesprokene voor de radio-centrale op 30 mei 1940, *SAGV* 160, 198.
- ⁷⁵ Resumé van het door de burgemeester gesprokene voor de radio-centrale op 11 jun 1940, *SAGV* 160, 198.
- ⁷⁶ Resumé van het door de burgemeester gesprokene voor de radio-centrale op 18 jun 1940, *SAGV* 160, 198.
- ⁷⁷ Procesverbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, getuige 4. Barend Bakker (wethouder Hilversum), 27 jan 1947, *NA-CABR*, 57063.
- ⁷⁸ Brief A. aan De Wijkerslooth, 15 mei 1940, *SAGV* 160, 940.
- ⁷⁹ Brief B. aan De Wijkerslooth, 17 mei 1940, *SAGV* 160, 940.
- ⁸⁰ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam, Balans, 2006) 144.
- ⁸¹ 'De nieuwe toestand: Hilversum thans in bezet gebied', *De Gooi- en Eemlander*, 14 mei 1940.
- ⁸² Werkgroepen, *Hilversum*, 75.
- ⁸³ Van der Horst en Tammenoms Bakker, Onderzoek 13 dec 1947, *NA-CABR*, 57063.

-
- ⁸⁴ De Wijkerslooth aan Tammenoms Bakker, Levensbeschrijving, 14 jul 1947. *NA-CABR*, 57063.
- ⁸⁵ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid* No. 1, 4.
- ⁸⁶ Brief Pekelharing aan Beunke, 29 maart 1946, *SAGV* 160, 940.
- ⁸⁷ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid* No. 1, 6.
- ⁸⁸ *Ibidem*, 8.
- ⁸⁹ *Ibidem*, 7.
- ⁹⁰ Open brief C. (grootmeester in de Orde der Vrijmetselaren) aan de Burgemeester van Hilversum, 28 juni 1940, *SAGV* 160, 940.
- ⁹¹ ‘De Burgemeester en de NSB’, *De Gooi- en Eemlander*, 25 jun 1940.
- ⁹² Proces-verbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, verhoor verdachte De Wijkerslooth, 30 okt 46, *NA-CABR*, 57063.
- ⁹³ Rede De Wijkerslooth in: Verslag van het voorgevallene vóór de opening van de vergadering van den Gemeenteraad van Hilversum op di 2 jul 1940, *SAGV* 160, 940.
- ⁹⁴ Mededeling van R., op 26 jul 1943 uit Nederland vertrokken, *NA-CABR*, 57063.
- ⁹⁵ Rede De Wijkerslooth in: verslag voorgevallene, 2 jul 1940, *SAGV* 160, 940.
- ⁹⁶ *Ibidem*.
- ⁹⁷ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid* No. 1, 4.
- ⁹⁸ Van der Horst en Tammenoms Bakker, Onderzoek 13 dec 1947, *NA-CABR*, 57063.
- ⁹⁹ ‘Afscheid...’, *Gooische Courant*, 2 juli 1940, *SAGV* 160, 940.
- ¹⁰⁰ Van der Horst en Tammenoms Bakker, Onderzoek 13 dec 1947, *NA-CABR*, 57063.
- ¹⁰¹ De Wijkerslooth, ‘Geschiedenis der Beweging Nationale Eenheid 2 jul-30 sep 1940, datum onbekend, *NA-CABR*, 57063.
- ¹⁰² Brief De Wijkerslooth aan Befehlshaber der Sicherheitspolizei zu händen von Kriminal Komissar Wolff, 15 jul 1940, *NIOD* 077, 434.
- ¹⁰³ De Wijkerslooth, ‘Geschiedenis der Beweging’, *NA-CABR*, 57063.
- ¹⁰⁴ College van Secretaris-Generaals, Notulen 19, 24 en 25 juli 1940, *NIOD* 216, 1.
- ¹⁰⁵ A.A.B. van Bommel (e.a.), *Het landgoed Rhodesteyn-Hindersteyn 1615-2010* (Houten, Historische Kring ‘Tussen Rijn en Lek’, 2010) 40.
- ¹⁰⁶ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid: de Vrijmetselarij*, 6 aug 1940, *NA-CABR*, 57063.
- ¹⁰⁷ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid: Symboliek en wezen der vrijmetselarij*, 29 aug 1940, *UA* 53, 996-A.
- ¹⁰⁸ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid*, 2 aug 1940, *NA-CABR*, 57063.
- ¹⁰⁹ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid: de Vrijmetselarij*, 6 aug 1940, *NA-CABR*, 57063.
- ¹¹⁰ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid*, 2 aug 1940, *NA-CABR*, 57063.
- ¹¹¹ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid: de Nederlandse politiek in het Verre Oosten*, 8 aug 1940, *NA-CABR*, 57063.
- ¹¹² Brief procureur-generaal, hoofd van politie Amsterdam aan De Wijkerslooth, 29 jul 1940, *SAGV* 160, 940.
- ¹¹³ De Wijkerslooth, Briefje bij *Nationale Eenheid*, 7 aug 1940, *UA* 53, 996-A.
- ¹¹⁴ De Wijkerslooth, ‘Geschiedenis der Beweging’, *NA-CABR*, 57063.
- ¹¹⁵ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid*, 30 sep 1940, *UA* 53, 996-A.
- ¹¹⁶ *Ibidem*.
- ¹¹⁷ Brief D. aan De Wijkerslooth, 3 okt 1940, *NIOD* 077, 434.
- ¹¹⁸ Brief De Wijkerslooth aan D., datum onbekend, *NIOD* 077, 434.
- ¹¹⁹ Hirschfeld, *Nazi rule*, 14-15.
- ¹²⁰ Blom, ‘Nederland onder Duitse bezetting’, 70.
- ¹²¹ *Ibidem*, 61-62.
- ¹²² Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 99, 101.
- ¹²³ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 103-105.
- ¹²⁴ Rings, *Leben mit dem Feind*, 112.
- ¹²⁵ H. Colijn, *Op de grens van twee werelden* (Amsterdam, de Standaard, 1940) 41, 47.
- ¹²⁶ Colijn, *Op de grens*, 53.
- ¹²⁷ P.J. Bouman, ‘Mogelijkheden van nationale opbouw’, *Het Gemeenebest*, Tweede Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1940) 252.
- ¹²⁸ Bouman, ‘Mogelijkheden’, 246.
- ¹²⁹ F. Prakke, ‘Onze weg’, *Het Gemeenebest*, Tweede Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1940) 225.
- ¹³⁰ J. Linthorst Homan, ‘Vooruit’, *Het Gemeenebest*, Tweede Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1940) 233.
- ¹³¹ Geïnteresseerden verwijst ik graag door naar: Wichert ten Have, *De Nederlandse Unie: Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1941* (Amsterdam, Prometheus, 1999).
- ¹³² Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 223-226.
- ¹³³ Rings, *Leben mit dem Feind*, 164.

-
- ¹³⁴ Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting', 97-98.
¹³⁵ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 492.
¹³⁶ Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting', 63.
¹³⁷ De Wijkerslooth, *Nationale Eenheid*, 2 aug 1940, *NA-CABR*, 57063.
¹³⁸ Rings, *Leben mit dem Feind*, 134.

3 Radicalisering en teleurstelling binnen de NSB

- ¹³⁹ Provinciale Staten Utrecht, Notitie betreft De Wijkerslooth en sollicitatie, 29 jan 1943, *NA-CABR*, 57063.
¹⁴⁰ De Wijkerslooth, 'Het mysterie der vrijmetselarij', voordracht gehouden voor de groep Doorn der NSB, 19 dec 1940, *UA* 815, 65.
¹⁴¹ De Wijkerslooth, 'Britsch Israel', voordracht gehouden voor de groep Doorn der NSB, 9 jan 1941, *UA* 815, 65.
¹⁴² De Wijkerslooth, 'Britsch Israel', *UA* 815, 65.
¹⁴³ Ibidem.
¹⁴⁴ De Wijkerslooth, 'De vijanden van ons volk', rede gehouden in de grote Propagandavereniging van de NSB te Maarssen, 6 maa 1941, *NA-CABR*, 57063.
¹⁴⁵ De Wijkerslooth, 'De vijanden van ons volk', *NA-CABR*, 57063.
¹⁴⁶ Ibidem.
¹⁴⁷ 'Mr. Star Busmann contra De Wijkerslooth', *NRC*, 25 jan 1941, *NA-CABR*, 57063.
¹⁴⁸ 'Veroordeeld wegens belediging', *Algemeen Handelsblad*, 6 feb 1941, *NA-CABR*, 57063.
¹⁴⁹ 'Beledigende brochure: Baron De Wijkerslooth veroordeeld', *NRC*, 17 apr 1941, *NA-CABR*, 57063.
¹⁵⁰ *Algemeen Handelsblad*, 4 apr 1941, *SAGV* 160, 940.
¹⁵¹ 'Om een schadevergoeding van 20000 gulden', *Utrechts Dagblad*, 8 mei 1941, *SAGV* 160, 940.
¹⁵² Brief E. aan De Wijkerslooth, 10 maart 1941, *NA-CABR*, 57063.
¹⁵³ Mededeling NSB-propagandaleider Ernst Voorhoeve aan alle districts- en kringleiders, 7 mei 1941, *NA-CABR*, 57063.
¹⁵⁴ Procesverbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, getuige 3. F. (Butler De Wijkerslooth), 30 okt 1946, *NA-CABR*, 57063.
¹⁵⁵ Procesverbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, verhoor verdachte De Wijkerslooth, 27 jan 1947, *NA-CABR*, 57063.
¹⁵⁶ De Jong, *Koninkrijk*, deel 5: 111-112.
¹⁵⁷ Brief aan kameraad S., 20 juni 1941, *NA-CABR*, 57063.
¹⁵⁸ De Jong, *Koninkrijk*, deel 6: 446.
¹⁵⁹ Procesverbaal, verhoor verdachte De Wijkerslooth, 27 jan 1947, *NA-CABR*, 57063.
¹⁶⁰ Brief aan kameraad S., 20 juni 1941, *NA-CABR*, 57063.
¹⁶¹ Procesverbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, getuige 6. G. (soldaat Vrijwilligerslegioen) 27 jan 1947, *NA-CABR*, 57063.
¹⁶² Procesverbaal, getuige F. (butler), 30 okt 1946, *NA-CABR*, 57063.
¹⁶³ Procesverbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, getuige 4. H. (Boschbaas De Wijkerslooth), 30 okt 1946, *NA-CABR*, 57063.
¹⁶⁴ Brief C. van Geelkerken aan SS-Gruppenführer Rauter, 17 aug 1942, *NIOD* 020, 104.
¹⁶⁵ Brief E. Althaus aan SS-Gruppenführer Rauter, 28 aug 1942, *NIOD* 020, 104.
¹⁶⁶ de Jong, *Koninkrijk*, Deel 4: 584.
¹⁶⁷ Morgan, *Fascism in Europe*, 186.
¹⁶⁸ Paxton, *Anatomy of Fascism*, 111.
¹⁶⁹ Hirschfeld, *Nazi rule*, 285.
¹⁷⁰ Morgan, *Fascism in Europe*, 186-187,
¹⁷¹ Ibidem, 182.
¹⁷² Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting', 97-98.
¹⁷³ 'Betreft De Wijkerslooth en sollicitatie', 29 jan 1943, *NA-CABR*, 57063.
¹⁷⁴ Procesverbaal, verhoor verdachte De Wijkerslooth, 30 okt 1946, *NA-CABR*, 57063.
¹⁷⁵ Verklaring I., bestuurslid Stichtse olie- en lijnkoekenfabriek, 2 apr 1946, *NA-CABR*, 57063.
¹⁷⁶ Procesverbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, getuige 1.J. (refendaris-afdelingschef ter provincie griffie Utrecht) 27 jan 1947, *NA-CABR*, 57063.
¹⁷⁷ Procesverbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, getuige 2. K. (hoofdingenieur provincie Waterstaat) 27 jan 1947, *NA-CABR*, 57063.
¹⁷⁸ Verklaring L. (agent distributiedienst Wijk bij Duurstede), 29 jan 1947, *NA-CABR*, 57063.
¹⁷⁹ Aanvraag om vrijstelling van de inleveringsplicht, 19 jun 1943, *NA-CABR*, 57063.
¹⁸⁰ Verklaring M. (Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers), 15 apr 1947, *NA-CABR*, 57063.

¹⁸¹ Procesverbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, getuige 5. N. (expediteur) 27 jan 1947, *NA-CABR*, 57063.

¹⁸² Verklaring O. (directeur St. Jozef-Internaat, Zeist) 28 maa 1946, *NA-CABR*, 57063.

¹⁸³ Brief De Wijkerslooth aan NSB, afdeling personeel, 5 sep 1944, *NA-CABR*, 57063.

¹⁸⁴ De Jong, *Koninkrijk*, deel 6: 392.

¹⁸⁵ Ibidem, deel 7: 1224.

¹⁸⁶ Ibidem, deel 10a: 185.

¹⁸⁷ Ibidem, deel 10a: 203.

4 Mea culpa

¹⁸⁸ Proces-verbaal van aanhouding De Wijkerslooth, lid van de NSB, 18 mei 1945, *NA-CABR*, 57063.

¹⁸⁹ Staten van inlichtingen aangaande politieke gezindheid, 19 feb 1947, *NA-CABR*, 57063.

¹⁹⁰ Verklaring I., bestuurslid Stichtse olie- en lijnkoekenfabriek, 2 apr 1946, *NA-CABR*, 57063.

¹⁹¹ Verklaring O. (directeur St. Jozef-Internaat, Zeist) 28 maa 1946, *NA-CABR*, 57063.

¹⁹² Staten van inlichtingen, *NA-CABR*, 57063.

¹⁹³ Procesverbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, getuige 1. P. (plaatselijke NSB-penningmeester), 2. Q. (plaatstelijke NSB-groepsleider), 3. F. (Butler De Wijkerslooth), 4. H. (Boschbaas De Wijkerslooth), verdachte De Wijkerslooth, 30 okt 1946, *NA-CABR*, 57063.

¹⁹⁴ Procesverbaal nader onderzoek en verhoor van getuigen contra De Wijkerslooth, getuige 1.J. (refendaris-afdelingschef ter provincie griffie Utrecht), 2. K. (hoofdingenieur provincie Waterstaat), 3. Gerardus Vrydag (hoofd politie Hilversum), 4 Barend Bakker (wethouder Hilversum), 27 jan 1947, *NA-CABR*, 57063.

¹⁹⁵ Procesverbaal, verhoor verdachte De Wijkerslooth, 27 jan 1947, *NA-CABR*, 57063.

¹⁹⁶ Vordering tot gerechtelijk vooronderzoek en inbewaringstelling, procureur-fiscaal Amsterdam, 23 april 1947, *NA-CABR*, 57063.

¹⁹⁷ Procureur-fiscaal aan raadsheer-commissaris, 21 april 1947, *NA-CABR*, 57063.

¹⁹⁸ De Wijkerslooth aan Tammenoms Bakker, Levensbeschrijving, 14 jul 1947. *NA-CABR*, 57063.

¹⁹⁹ Van der Horst en Tammenoms Bakker, Onderzoek 13 dec 1947, *NA-CABR*, 57063.

²⁰⁰ Verzoek tot invrijheidsstelling, Advocaat De Wijkerslooth aan Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, 31 jan 1948, *NA-CABR*, 57063.

²⁰¹ Tribunaal arrondissement Utrecht aan advocaat De Wijkerslooth, 18 feb 1948, *NA-CABR*, 57063.

²⁰² Tribunaal Utrecht, dossier no. 3238, inzake De Wijkerslooth, zitting 9 maart 1948, *NA-CABR*, 57063.

²⁰³ Koos Groen, *Landverraad: de berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp, Fibula, 1984) 14.

²⁰⁴ Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: de afrekening met de 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Amsterdam, Olympos, 2002) 44-45.

²⁰⁵ Groen, *Landverraad*, 68-78.

²⁰⁶ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 268-270.

²⁰⁷ Hofman, *De collaborateur*, 175-176.

Conclusie

²⁰⁸ J.C.H. Blom, 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving: continuïteit en verandering', *Crisis, Bezetting en Herstel: Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam, Nijgh en van Ditmar, 1989) 166.

Bibliografie

Archieven

Nationaal Archief: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (NA-CABR)

57063 (Strafdossier Karel de Wijkerslooth de Weerdesteyn)

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD)

020 Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 104. De Wijkerslooth de Weerdesteyn, K.L.C.M.I. de

077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (Höhere SS- und Polizeiführer Nord-West), 434. Ingekomen stukken van K. baron de Wijkerslooth betreffende de vrijmetselarij in Nederland, alsmede zijn toetreding tot de NSB en opheffing van de door hem gestichte beweging Nationale Eenheid, 1940-1941.

216 College van Secretarissen-generaal, 1. Notulen 17 mei-31 december 1940

Streekarchief het Gooi en de Vechtstreek in Hilversum (SAGV)

160 Secretarie Gemeente Hilversum 1940-1989, 198. Aantekeningen houden samenvattingen van spreekbeurten door burgemeester De Wijkerslooth de Weerdesteyn via de radiocentrale, 1940; 940. Burgemeester De Wijkerslooth de Weerdesteyn, Baron K.L.C.M.I. de

Het Utrechts Archief (UA)

53 Familie de Beaufort, 996-A. Stukken betreffende Karel Lodewijk Cornelis Maria Ignatius baron de Wijkerslooth de Weerdesteyn als Leider van de Nationale Eenheid, 1940-1941.

815 Marnix-stichting en de Johanna-stichting voor christelijk onderwijs te Utrecht, 65.

Opstellen en teksten van voordrachten van K. baron de Wijkerslooth, 1940-1941

1375 Stichtse olie- en lijnkoekenfabriek, 2. Notulen van bestuursvergaderingen 1907-1949

Literatuur

van Bommel, A.A.B. (e.a.), *Het landgoed Rhodesteyn-Hindersteyn 1615-2010* (Houten, Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek', 2010).

Berger J.A., e.a. 'Verantwoording door de redactie', *Het Gemeenebest*, Eerste Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1939).

Blom, J.C.H., *Crisis, Bezetting en Herstel: Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam, Nijgh en van Ditmar, 1989).

Bornewasser, J.A., *Katholieke Volkspartij 1945-1980, Band 1: Herkomst en Groei (tot 1963)* (Nijmegen, Valkhof, 1995).

Bouman, P.J., 'Mogelijkheden van nationale opbouw', *Het Gemeenebest*, Tweede Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1940).

Colijn, H., *Op de grens van twee werelden* (Amsterdam, de Standaard, 1940).

Dunk, H.W. von der, 'Conservatisme in Nederland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*. Deel 90 (1975) 15-37.

Frijling, J., 'De onvermijdelijkheid eener autoritaire regering', *Waagrees Publicatie No. 3* (Bussum, van Dishoeck, 1936).

Gerretson, C., *Koninklijk kabinet of dictatuur? Open schrijven aan dr. H. Colijn* (Den Haag, van Stockum, 1933).

Griffin, Roger, *The Nature of Fascism* (Londen, Routledge, 1991).

Groen, Koos, *Landverraad: de berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp, Fibula, 1984).

Have, Wichert ten, *De Nederlandse Unie: Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1941* (Amsterdam, Prometheus, 1999).

Heijden, Chris van der, *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, Contact, 2001).

Hirschfeld, Gerhard, *Nazi Rule and Dutch Collaboration: The Netherlands under German Occupation 1940-1945* (Oxford, Berg, 1988)

Hofman, J., *De collaborateur: een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter* (Meppel, Boom, 1981).

Jong, Lou de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 14 dln (1969-1994), <http://www.niod.knaw.nl/nl/koninkrijk>.

Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie* (Assen, van Gorcum, 1968).

Knuvelder, Gerard, *Volk en Staat* (Rotterdam, Vox Romana, 1936).

Kruijt, J.P., ‘Waarom samenwerking?’, *Het Gemeenebest*, Eerste Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1939).

Leidsch Studentencorps, *Almanak van het LSC voor 1920* (Leiden, LSC, 1920).

Linthorst Homan, J., ‘Vooruit’, *Het Gemeenebest*, Tweede Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1940).

Melsen, Dries van, ‘Groei en tempo ener nationale heroriëntering’, *Het Gemeenebest*, Eerste Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1939).

Morgan, Philip, *Fascism in Europe, 1919-1945* (Londen, Routledge, 2003).

Paxton, Robert O., *The Anatomy of Fascism* (Londen, Allen Lane, 2004).

Prakke, F., ‘Demokratie in de praktijk van deze tijd’, *Het Gemeenebest*, Eerste Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1939).

Prakke, F., ‘Onze weg’, *Het Gemeenebest*, Tweede Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1940).

Rijksuniversiteit Leiden, *Jaarboeken der Rijksuniversiteit Leiden* (Leiden, NV Boekhandel en Drukkerij, 1920-1925).

Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd: Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam, Balans, 2006).

Romijn, Peter, *Snel, streng en rechtvaardig: de afrekening met de ‘foute’ Nederlanders, 1945-1955* (Amsterdam, Olympos, 2002).

Rings, Werner, *Leben mit dem Feind: Anpassung und Widerstand in Hitlers Europa 1939-1945* (München, Kindler, 1979).

Schokking, J.J., *In de klem der verdeeldheid* (Utrecht, Bruna, 1939).

Unie der Rooms-Katholieke Studentenverenigingen in Nederland, *Annuaire der Rooms-Katholieke Studenten in Nederland* (Amsterdam, Koersen, 1921-1924).

Verkade, W., ‘Scheidlijnen in het Nederlandse Volk’, *Het Gemeenebest*, Eerste Jaargang (Haarlem, Tjeenk Willink, 1939).

Werkgroep ‘Beschrijving Hilversums Verzet 1940-1945’; Werkgroep Herdenking Mei ’40-’45’, *Hilversum: Onderdrukking en Verzet 1940-1945* (Hilversum, de Boer, 1985).

Wielenga, Friso, *Nederland in de Twintigste Eeuw* (Amsterdam, Boom, 2009).

Wigersma, B., ‘Richtlijnen en schets eener redelijk-democratische staatsinrichting voor Nederland’, *Waagrees Publicatie No.1* (Bussum, van Dishoeck, 1936).

De Wijkerslooth de Weerdesteyn, Karel de, *Nationale Eenheid* No. 1 (6 juli 1940).